

RIG

NR 1 2023

KULTURHISTORISK TIDSKRIFT GRUNDAD 1918

RIG – VÄGLEDNING TILL FÖRFATTARNA

RIG publicerar artiklar, presenterar nya avhandlingar, debattbidrag, bokrecensioner och notiser inom den kulturhistoriska forskningen. Förutom sedvanligt bedömda vetenskapliga artiklar finns även möjligheten att under rubriken Anteckningar publicera icke-granskade alster. Redaktionen välkomnar manuskript från alla områden inom detta forskningsfält.

Manuskripten skall vara skrivna med radavstånd 1,5 och bred marginal. Artiklarnas omfång bör ligga mellan 35 000 och 55 000 nedslag, inklusive noter och litteratur. Artiklarna skall ha en kort engelsk sammanfattning om ca 1 500 nedslag. Bilder välkomnas. En avhandlingsrecension bör maximalt omfatta 17 000 nedslag, ett debatt-inlägg maximalt 8 000 tecken, en bokrecension maximalt 12 000 tecken och en notis maximalt 4 000 tecken.

Artikelmanus granskas av redaktionen och en eller flera externa läsare. Vid frågor kontakta redaktörerna.

UTFORMNING AV MANUSKRIFT

Vi följer *Svenska skrivregler* och *SAOL*.

Nytt avsnitt markeras med indrag.

Noter anges med siffra och skrivs som slutnoter.

Litteraturreferenser används enligt följande:

I texten anges författarnamn, årtal och sidhänvisning, t.ex. ”som Broberg (1988) påpekat”, ”flera studier visar detta (Ehn 1996, Nilsson 1993, Skarin Frykman 1987) ...”, ”som dokumenterat detta (Lundgren 1996:129ff.) ...”.

Litteraturlistan placeras sist. Uppställning och kursivering sker som exemplen visar:

Daun, Åke 1993: *Etnologin, framtiden och samhället. I: Gerholm, Lena (red.): Etnologiska visioner. Femton forskare reflekterar kring sitt ämne.* Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Högdahl, Elisabeth 2003: *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllevången och i Kapstaden.* Hedemora: Gidlunds förlag.

Larsson, Lisbeth 1997: *Modernismens kvinnliga avantgarde. Tvärsnitt nr 1.*

MANUSKRIFTEN SKALL INNEHÅLLA FÖLJANDE

- 1 Författarnamn, titel och institutionstillhörighet eller motsvarande.
- 2 Självva texten.
- 3 Numrerade noter vid behov. Ange inte litteraturhänvisningar i noterna.
- 4 Litteraturreferenser, alfabetiskt ordnade.
- 5 Engelsk sammanfattning (omkring 300 ord eller 1 500 nedslag). Artikelns titel på engelska.
- 6 Bildoriginal och eventuella bildtexter insänds tillsammans med slutgiltigt manuskript.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornländska ”Sången om Rig” gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden.

En rolig historia och ett 170 år gammalt psalmodikon

Att praktisera ett immateriellt kulturarv

Susanne Nylund Skog

Psalmodikon är ett stränginstrument som var mycket vanligt i stora delar av Sverige under 1800-talet. Instrumentet har även bland annat kallats fattigmansorgel, notlåda och spellåda. Numera finns psalmodikon med på Sveriges förteckning över immateriella kulturarv, som Institutet för språk och folkminnen (Isf) förvaltar.

Arbetet med förteckningen sker inom ramen för Unescos konvention om tryggnad av det immateriella kulturarvet. Enligt konventionen är immateriella kulturarv ”sedvänjor, framställningar, uttryck, kunskaper och färdigheter som samhällen och grupper erkänner som utgörande del av sitt kulturarv” (Isfs webbplats). Eftersom konventionen handlar om levande immateriella kulturarv, alltså traditioner och kunskaper som praktiseras idag, är utövarna centrala i arbetet. Hur går det då till när några utövare praktiserar ett immateriellt kulturarv? Hur arbetar de för att uppmuntra till psalmodikonbyggande och spelande? Hur använder och förhåller de sig till det förflutna när de idag tillverkar, renoverar instrument och framför musik på psalmodikon?

Det var med avstamp i dessa frågor jag bestämde mig för att delta på psalmodikonförbundets årsmöte i augusti 2022 och tillsammans med en fotograf dokumentera deras arbete. Årsmötet hade detta år fokus på utvandringen till Amerika och ägde rum i Karlshamn.

I den här artikeln ska jag med utgångspunkt i fältarbetet, och arkivmaterial, diskutera motiv för att engagera sig i instrumentet psalmodikon. Syftet är att undersöka hur ett immateriellt kulturarv vidareförs och hur engagemanget motiveras av utövarna.

Traditioner och immateriella kulturarv

Psalmodikon och psalmodikonspel är att betrakta som en tradition i betydelsen en process där det förflutna skapas i det nuvarande (Handel & Linnekin 1984:286, se även Glassie 1995, Eriksen 1994). En tradition har enligt denna definition ingen ursprunglig eller autentisk kärna och den kan i princip ha vilket innehåll som helst, den kan referera till kulturella praktiker, seder, vanor, ideologier och normer (Ben-Amos 1984, Bronner 2000, Noyes 2009). Det handlar om trosföreställningar, handlingsmönster och praktiker som överförs från det förflutna till samtiden. Ursprunget till begreppet hittar vi i den latinska termen ”traditio” som betyder att överföra privat egendom från en generation till en annan (Shils 1981, se även Jacobs 2005).

Owe Ronström har i flera texter påpekat att det är viktigt att skilja mellan kulturarv och tradition eftersom de, enligt honom, utgör två ganska olika sätt att tolka, förstå och gestalta det förflutna (Ronström 2005, 2010). Om traditioner är flera där varje grupp, by eller bygd har sina egna tenderar vi att förstå

kulturarv i singular, som vårt kulturarv. Det finns ur ett sådant perspektiv många färre kulturarv än traditioner, vilket gör kulturarven mer värdefulla och dyrbara, skriver Ronström (2010:276). Om tradition producerar det lokala är kulturarv kopplat till större enheter, såsom nationen, Europa eller världsarv (se t.ex. Alsmark 1982, Anttonen 2005). Vem som helst kan skapa en tradition, men vem som helst kan inte utse ett kulturarv, skriver Ronström vidare (2010:276). Detta leder enligt honom till att kulturarvsproduktion i mycket högre utsträckning än traditioner är i händerna på speciellt godkända experter som väljer vad som ska bevaras i enlighet med specifika kriterier.

Traditioner och kulturarv är ur ett sådant perspektiv att förstå som två rivaliserande och inkompatibla sätt att producera det förflutna av det frånvarande i det nuvarande. Utan avsikt att ifrågasätta Ronströms analyser som sådana, vill jag i den här artikeln väcka frågan om traditioner och kulturarv, istället för att ses som ojämförbara, kanske de kan betraktas som två aspekter av samma fenomen.

Psalmodikon och årsmöte

Prästen Johannes Dillner brukar anges som psalmodikonets fader (Eeg-Olofsson 1978, Elg 2002). Han föddes 1785 i Selånger och dog 1862 i Östervåla. Psalmodikonet har formen av en låda med en sträng och spelas med stråke. Det består i sin enklaste form av en cirka en meter lång rektangulär låda, alltid med lock men ibland utan botten, och är vanligen gjord av gran. Mitt på locket sitter en smal trälist, den så kallade greppbrädan. Denna är indelad med tvärgående band eller avbalkad genom trappstegsliknande nedskärningar. Längs hela lådan över greppbrädan och det så kallade stallet är en spelsträng spänd.

Vid spel ligger psalmodikonet horisontellt på utövarens knä eller på ett bord. Dillners motto var att det skulle räcka med tjugo minuter för att lära sig spela. För att även de icke läskunniga skulle kunna spela psalmodikonet

Här ligger psalmodikonet på ett bord för spelning.
Foto: Johan Skog.

introducerade Dillner ett siffernotsystem där noternas siffror motsvaras av desamma på psalmodikonet. Utövaren trycker således ner strängen på den siffra som är angiven i nothäftet. Varje ton är på så vis mekaniskt utmätt på greppbrädan. Detta bidrog till den stora spridningen och användandet av psalmodikon inom frikyrkorörelsen, på bönemöten i hemmen, i skolan och i andra profana sammanhang (Hambæus 1948, Johansson 1944, Sandberg 1928). Många skillingtryck gavs ut med siffernoter (Ramsten 2019). Dillner lär själv ha byggt uppemot 10 000 instrument på sju år och det var snart Sveriges vanligaste instrument. Mot slutet av 1800-talet sägs det ha funnits 100 000 psalmodikon i församlingar och hem runt om i landet (Due 2019, Lund 1979).

Idag är psalmodikon ett relativt okänt instrument. Skälen till det handlar bland annat om att bruket av psalmodikon trängdes undan av kyrkans orglar, liksom frikyrkans och nykterhetsrörelsen gitarrer (Ewald 1967, 1968, Wester 1952). Andra skäl till att psalmodikonet fallit i glömska har att göra med instrumentets enkla karaktär och begränsade repertoar, vilket har gjort att musiker ofta sökt sig till andra liknande men mer avancerade instrument, såsom nyckelharpan. Många instrument förpassades till vindar och soptippar eller användes för andra ändamål. Med undantag för några få entusiaster har

psalmodikonet levtt en tynande tillvaro.

Sedan 1980-talet är dock intresset på väg tillbaka och allt fler inspireras att bygga sina egna psalmodikon och att spela på dem själva eller grupp. År 1993 bildades Nordiska psalmodikonförbundet (se webbplats) på initiativ av slöjdläraren och entusiasten Rodney Sjöberg (1929–2020). Utgångspunkten var de bygg- och spelkurser som han från 1986 och framåt genomförde såväl i Västra Tunhem som i andra delar av Sverige och Norden (Sjöberg 1987, 1994). År 1995 utkom det första numret av Nordiska psalmodikonförbundets tidskrift *Psalmodika*. I samband med en jubileumsstämma samma år invigdes psalmodikonmuseet i en byggnad vid Östervåla kyrka, idag kallat Dillermuseet. Instrument finns även i Karlshamns museums, Kulturen i Lunds, Musikverkets, Nordiska museets, Vänersborgs museums och Östergötlands museums samlingar.

Inför artikeln har jag granskat material i Karl Gösta Gilstrings efterlämnade samling vid Institutet för språk och folkminnen i Uppsala (ULMA 34838). Här finns flera hundratals brev där människor delar med sig av minnen av psalmodikonspel och -tillverkning (DFU 41120). Jag har även tagit del av Gilstrings egen klippsamling och korrespondens om psalmodikon, som finns på Östergötlands museum i Linköping (enskilt arkiv 631). På Svenskt visarkiv vid Musikverket finns omfattande samlingar med siffernothäften och -böcker, instrument och inspelningar, som jag endast översiktligt gått igenom.

I dag finns flera verksamma psalmodikonspelare. De mest kända och aktiva är Psalmodikonisterna i Hallaryd (Hallarydsgruppen, se webbplats), En Sträng i Stockholm (Stockholmsgruppen) och Psalmodikongruppen i Väderstad och Skänninge församlingar (Väderstadsgruppen). På årsmötet i Karlshamn deltog representanter från dessa spelgrupper. Förutom jag själv och fotografen träffades femton personer (sju kvinnor och åtta män) i blandade åldrar, där den yngsta var född 1991 och den äldsta 1940.

Medlemmarna träffades efter inkvartering- en på fredagen för en gemensam middag. Lördagen inleddes med en spelövning på Karlshamns museum (och visning av museets sex psalmodikon), följt av lunch och spelning på museet på eftermiddagen. Därefter höll föreningen sitt årsmöte i Karlshamns museums lokaler. Lördagen avslutades med middag och träff med Blekinge Spelmansgille. På söndagen medverkade förbundet under gudstjänsten i Backaryds kyrka, som avslutades med kyrkkaffe och spelning i församlingshemmet. Jag deltog under lördagen och gick runt och samtalade med deltagarna med en påslagen inspelningsapparat medan fotografen filmade och tog bilder. Frågorna koncentrerades till hur det kom sig att de börjat spela psalmodikon och motiven för att spela. Jag bad dem också berätta om sina instrument (Dag 2372).

En serie roliga sammanträffanden

En av medlemmarna i Nordiska psalmodikonförbundet är en man jag kallar Bosse. Han är i sextioårsåldern och medlem i en av de aktiva spelgrupperna. Bosse spelar flera olika instrument och beskrev sig själv som en samlande ekorre och äger numera sju psalmodikon. När jag frågade Bosse hur det kom sig att han började spela psalmodikon svarade han med ”en rolig historia”.

S: Hur kom det sig att du började med psalmodikon?

B: Jo, det här är, jag ska försöka korta den. På åttiotalet hade jag ett hus härnere, gick på en loppmarknad, så ligger det en låda där. Jag visste vad det var. Så gick jag fram till honom och sa ”Du, vad är det för låda du har här?” – ”Jag vet inte”, sa han. – ”Vad ska du ha för den då?” – ”Femtio spänn”, sa han. – ”Ja, jag tar den.”

S: Men du visste vad det var?

B: Jag visste vad det var.

S: Hur kom det sig att du visste det?

B: Ja, det vet jag inte. Alltid varit intresserad

av musik. Sen hade jag den länge och höll på med den. Så vid nån flytt eller så försvann den ur mitt liv.

Jo, jag spelade gitarr, bland annat. Träffade en kvinna, som jag tänkte henne måste jag hänga på, köpte en uku till henne och så sa jag ”Du får den här om jag får ge dig tio lektioner”.

S: Vilket sätt att flirta!

B: Och liksom efter ett tag så sa hon ”Varför gjorde du det?” – ”Jag ville träffa dig tio gånger i alla fall.”

Det här resulterade i att vi började spela ukulele i grupp. I den gruppen fanns Tobbe.

Och så pratade vi lite. ”Ja, jag ska iväg och spela psalmodikon.” – ”Va, spelar du psalmodikon?” – ”Ja, det gör jag”, sa jag.

”Ja, djäklar. Det vore kul.” – ”Jag har ett extra.”

Så gick det till. Visst är det en rolig historia.

I enklaste bemärkelse är en berättelse en sammanhängande avgränsad framställning som ger struktur och mening åt händelser och upplevelser genom att skildra dessa i tidsföljd. En berättelse är avgränsad i så motto att den har en igenkännbar inledning, eller början, och ett slut. Med sammanhängande avses ett inbördes sammanhang mellan berättelsens olika delar. Det kan vara den komplikation eller röda tråd som gör berättelsen logisk och begriplig, som gör att den har en poäng (Johnstone 1990:18, Young 1987:20–21, 53ff).

Den roliga historien är att betrakta som en personlig erfarenhetsberättelse. William Labov definierar en erfarenhetsberättelse (*personal experience narrative*) som en metod för att rekapitulera erfarenhet genom att matcha en sekvens av muntliga satser med sekvensen av händelser som berättaren vill återge (Labov 1972:359–360). Erfarenhetsberättelser kännetecknas således av att de rekapitulerar förfluten erfarenhet i den ordning den antas ha inträffat (jfr Marander-Eklund 2000:109).

Bosses erfarenhetsberättelse är kronologisk, tredelad och det är repliker som för

handlingen framåt. Samtidigt är berättelsen placerad i sammanhanget där den berättas. Berättelsens första del handlar om hur Bosse på 1980-talet besöker en loppmarknad i Karlshamn, platsen där vi befinner oss nästan fyrtio år senare när han berättar. På så vis länkar Bosse dåtid och nutid genom platsen Karlshamn. På loppmarknaden ser han ett psalmodikon, som senare visar sig vara gammalt och värdefullt. Försäljaren känner inte till att det är ett psalmodikon och inser inte dess rätta värde, vilket Bosse instinktivt gör.

Berättelsens andra del, som också är länken mellan den första och den tredje delen, handlar om hur Bosse träffar en kvinna han blir förtjust i och vill hänga på. För att få möjlighet att göra det köper han en ukulele till henne och erbjuder henne tio lektioner. Genom gåvan får han i berättelsen möjlighet att visa henne sin musikalitet och kunskap om instrument. Genom att berätta om händelsen under årsmötet fick han möjlighet att göra detsamma inför mig.

I den grupp där Bosse och kvinnan spelade ukulele ingick Tobbe, som Bosse redan kände, men vad han inte visste var att Tobbe även spelade psalmodikon. Av en slump fick han dock veta det när Tobbe vid ett tillfälle sa att han skulle vidare och spela psalmodikon.

Detta förde berättelsen över till dess tredje och avslutande del, där Bosse berättar för Tobbe att även han känner till vad ett psalmodikon är, får låna ett av Tobbe och följer med honom och blir därefter engagerad i den spelgrupp där han fortfarande är aktiv.

De tre delarna av berättelsen skulle kunna berättas var för sig. I sina analyser av muntliga förlossningsberättelser har Lena Marander-Eklund lyft fram små avgränsade dramatiserade episoder. Hon definierar dessa ”mindre anekdotartade episoder” som narrativer, vilka hon menar har en tydlig början och ett slut med komplikation och upplösning (Marander-Eklund 2000:145ff, jfr Arvidsson 1998:25). De kännetecknas av imitation samt av att de framförs i historiskt presens (se också Adelswärd 1997:21). Marander-Eklund

betraktar narrativerna som en slags berättarstrategi, vilken tillåter berättarna att exemplifiera, dramatisera, illustrera och synliggöra något viktigt. Som vi kommer att se har den roliga historiens tre delar många likheter med Marander-Eklunds narrativer.

Den första delen av den roliga historien innehåller ett tema eller motiv som är ofta återkommande i psalmodikonsammanhang. Temat handlar om att det är få som känner till vad ett psalmodikon är, vilket gör att de kunniga ofta kan använda sin kunskap för att få fatt i instrument till ett lågt pris eller för att rädda instrument från att slängas eller förstöras. De ”bärgar skatter från det förflutna”, som en psalmodikonentusiast uttryckte det. Det psalmodikon som Bosse köpte i Karlshamn på 1980-talet för femtio spänn visade sig vara en sådan skatt, en ”typisk skånsk låda”, hundra år äldre än han själv.

Den andra och tredje delen, eller narrativerna med Marander-Eklunds terminologi, handlar båda om hur musik förenar människor och skapar gemensamma referensramar och minnen. Den andra delen betonar kärlek och flirt, medan den tredje tar fasta på de vänskapliga banden. I Bosses berättelse är det musiken som länkar personerna till varandra och musicerandet blir ett sätt att vara tillsammans på (Eriksson & Hyltén-Cavallius 2022:151).

De många replikerna förstärker berättelsens teman, med dem låter Bosse andras röster iscensätta berättelsens budskap om att han hittar en skatt och är en kunnig musiker med stor kännedom om olika stränginstrument som ukulele, gitarr och inte minst psalmodikon.

Det är kanske lite svårt att förstå vad som egentligen är roligt med den här historien, men jag tror att det är hur de tre händelserna är sammanlänkande som utgör det roliga i historien. Det roliga är alltså sammanträffandet. Ur mitt perspektiv skulle Bosse lika gärna kunnat konkludera berättelsen med ”Visst är det en serie roliga sammanträffanden”.

Att lära känna sitt instrument

Under fältarbetet ställde jag, som nämnts, frågor om deltagarnas instrument. Det framgick då att varje instrument har en historia som gärna återberättas av dess ägare. Medlemmarna äger ofta flera psalmodikon (och många andra instrument), varav något kanske enbart sparas på grund av dess ålder eller affektionsvärde. Flera av berättelserna är också länkade till skälen för varför psalmodikonspel väckt deras intresse över huvud taget. En kvinna, som äger flera psalmodikon, berättade till exempel att hennes intresse började med att hon fick ett psalmodikon av ett äldre par som ville gallra bort gamla instrument. Då hade hon aldrig sett ett psalmodikon tidigare, men efter en del googlande fick hon veta vad det var och hittade psalmodikonförbundet.

När det gäller Bosses roliga historia får vi egentligen inte veta hur det kom sig att han redan på 1980-talet kände till vad ett psalmodikon var, endast att kunskapen gjorde att han lyckades fynda den 170 år gamla skånska lådan. Bosse känner inte till något om instrumentets tidigare ägare, men tänker ofta på att det ”har stått nån gubbe där och spelat i nån kyrka eller nån församling”. Med den kommentaren visar Bosse att han är bekant med historiken kring psalmodikon och att det användes i kyrkliga sammanhang.

Medan vissa av psalmodikonförbundets medlemmar har lärt känna sina instrument genom att efterforska när och vem som tillverkat dem eller vem som spelat på dem, har andra lärt känna sina instrument genom att själva justera, renovera eller tillverka dem. En person berättade till exempel att hans pappa, som var spelman, hittade ett psalmodikon på vinden i deras gamla hus, och som han ville få spelbart. Precis som sin far restaurerar han psalmodikon.

En annan person bygger egna instrument. Hans fru berättade att han har spelat folkmusik tidigare och är intresserad av det mesta som låter och som går att bygga. En spelkamrat tipsade honom om att det skulle

påbörjas en kurs för att bygga psalmodikon. Då visste han inte var det var, men tyckte det lät intressant. När jag frågade honom om vad som intresserar honom mest, att bygga eller att spela, svarade han att det är både och. Han tar gärna reda på allt han kan om ett instrument. Sedan lägger han ner mycket arbete på att bygga och att lära sig spela på dem, och så får han nya idéer. Han bygger även små orglar och positiv.

En medlem i trettioårsåldern, som inte tog med sig något av sina fyra psalmodikon till årsmötet, berättade hur det kom sig att han blev engagerad. Det var hans bror som tog hem en märklig låda med en sträng på och sedan hittade han en likadan på en loppis. Den var dock i så dåligt skick att han satsade på att bygga en kopia i afrikansk mahogny. Han tittade och mätte, började leta efter strängar och satte på en teleplugg så att ljudet kunde förstärkas.

Det är alltså vanligt att många lär känna sina instrument genom att bygga dem (se även Ambrosson 1996, Johnson 1999). En historia som den kände psalmodikonentusiasten Rodney Sjöberg berättat i brev illustrerar detta tema. Brevet är daterat 24 januari 1968 och Sjöberg skriver att han redan som barn kom i kontakt med ”flera gamla som spelade Psalmodikon. En man spelade psalmer och sjöng för mig”. När några år gått byggde han sig ett eget psalmodikon och lärde sig spela ”till husbehov” (DFU 41120).

Men samtidigt som byggandet är ett sätt att lära känna instrumentet är det viktigt att det används och spelas på. Även detta illustreras av samma brev från Sjöberg. Han berättar att han besökte en man som ”spelade efter siffror”. I hans uthus låg tre psalmodikon, och Sjöberg tyckte att ”det var synd att de gamla instrumenten skulle bli förstörda”, så han föreslog att de skulle ta in dem i stugan, men mannen sa att ”dom har tjänat ut och jag har mi därinne”. Då frågade Sjöberg om det fanns möjlighet att få köpa en. ”Nej”, svarade mannen igen, ”di hör te gärn”.

Sjöberg och mannen ”gick in i stugan och språkade en stund om bygden”. Då fick Sjöberg syn på mannens psalmodikon i ett hörn. Sjöberg tog fram det och spelade en psalm. Då gick mannen ut och hämtade det finaste psalmodikonet och räckte det till Sjöberg och sa: ”Detta ska du ha. Jag trodde du skulle ha det på väggen bara, men se de ä int såna här saker till för.” Sjöberg summerar berättelsen och skriver att han efter den dagen spelat både ”i hemmet, skolan och i större sammanhang”.

Bosse har liksom Sjöberg lärt känna sin gamla låda genom att spela på den. Han är medveten om att instrumentet i sig har vissa begränsningar. Alltför snabba stycken fungerar inte och instrumentet klarar inte av vissa toner. När jag frågade honom om han tror att psalmodikonet tidigare användes vid fest och dans så svarade han ja. Han tror att man spelade på de instrument man hade.

En annan person tror absolut inte att psalmodikon spelades för dans, eftersom instrumentet är så begränsat. Att få de väldigt olika psalmodikonen att harmonisera under framträdandet krävde en hel del genomgångar och repetitioner. En person påpekade att innan de fått ordning på dem är det en kakofoni av alla ostämnda instrument och det kan låta som vedsågning ”det de håller på med”. Ju större psalmodikon, desto mer ljud, och i sina bästa stunder kan psalmodikon, enligt samma person, låta som en oboe.

Bosse berättade att hans psalmodikon låter hemskt vid vissa toner och att han då helt enkelt stannar upp och inväntar de toner där hans instrument bättre kommer till sin rätt. Instrumenten är ju inte tänkta att i första hand spelas i grupp, utan att enskilt ackompanjera psalmsång, även om Dillner sades spela fyrstämmigt på sin tid.

Psalmodikon anses lättspelat, även för den som inte kan läsa noter eller är speciellt musikalisk. En kyrkomusiker i trettioårsåldern, som deltog på årsmötet, berättade till exempel att hans intresse för psalmodikon bland

annat bottnar i att det ”är kul också att möta andra personer som aldrig har spelat instrument tidigare, att de får chansen att kunna musicera på något instrument”. På så vis ansluter kyrkomusikern till den stora grupp av människor som verkar för ökad kännedom om en viss musikform eller instrument, och som vill uppmuntra människor till eget musicerande (Eriksson 2022:174–175).

Publiken gavs också tillfälle att få pröva på att spela psalmodikon efter framträdandet på Karlshamns museum. Att få stråken att möta strängen utan gnissel och samtidigt placera fingret på rätt plats i rätt ordning visade sig dock vara ganska svårt.

Det finns alltså flera vägar att lära känna sitt psalmodikon. En väg är att ta del av historiken kring instrumentet, en annan att restaurera och bygga instrument och ytterligare en annan väg är att som Bosse lära känna instrumentet genom att spela på det och anpassa sitt spel efter de förutsättningar instrumentet erbjuder. I Bosses fall var det hans erfarenhet av att spela på andra stränginstrument, parad med omgivningens relativa okunskap som gjorde att han intresserade sig för att samla och spela på psalmodikon.

Egenhändiga lösningar och lokala traditioner

Förbundets medlemmar är intresserade av att ta vara på gamla instrument och notböcker och vill skapa en förteckning över befintliga psalmodikon. När vi alla samlats på lördagens morgon var den första punkten på programmet att få se museets psalmodikon. Ett psalmodikon var placerat i museets fasta utställning efter att ha rustats upp av en av förbundets medlemmar. Ytterligare fem förvarades på museets vind, dit vi bjöds att beskåda dem. Ett av dessa instrument presenterades som tvilling till ett äldre fiolliknande psalmodikon med stor buk, som en av medlemmarna spelade på.

En annan person spelade på ett psalmodikon byggt 2010 av Rodney Sjöberg, och en annan på ett amerikanskt psalmodikon

(levererat i delar från Nordic-American psalmodikonförbundet och byggt i Sverige). Ett gift par spelade på mannens egenhändigt byggda psalmodikon med tangenter och en kvinna spelade på ett psalmodikon hon köpt på Blocket, och som troligen är från slutet av 1800-talet eller början av 1900-talet och ”brölar rätt bra”.

Som redan nämnts är ett psalmodikon i regel placerat i knät eller på ett bord och spelas stående eller sittande. Under repetitionerna ställde sig Stockholmsgruppen och några ur Väderstadsgruppen vid det stora konferensbordet där de placerade sina psalmodikon, medan Hallarydsgruppen hade skapat egna fäll- och bärbara bord av modifierade strykbrädor. Detta gjorde att de kunde välja om de ville sitta eller stå och spela. Strykbrädsborden var förstärkta med masonit- eller träskivor och gruppen forslade dem staplade på en stor kärra.

Överhuvudtaget hade de psalmodikonspelande medlemmarna finurliga och genomtänkta lösningar för både spel och transport av psalmodikon; bland annat använde någon en fiolstråke för barn på sitt amerikanska psalmodikon och flera hade egenhändigt konstruerade tråklykor för att reglera så att stråken inte drogs snett på strängen. Andra lösningar involverade duschslangar som jag inte riktigt förstod vad de användes till.

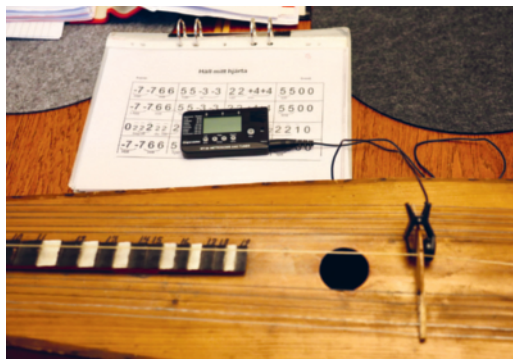
Psalmodikonet på specialbyggt bord gjort av en strykbräda. Foto: Johan Skog.

Många lösningar var från den äldste deltagaren på årsmötet. Han hade bland annat skapat tangenter som underlättade handförelingen vid spel och använde strängen från en tennisracket för att skapa en lämplig sträng till sitt psalmodikon. Det senare berättade han som om det vore en hemlighet (trots att de flesta verkade känna till det) och som en indirekt kommentar till de livliga diskussionerna kring hur en korrekt och autentisk sträng skapas. Enligt den nuvarande ordförande (och i brev och instruktioner från Sjöberg) görs stråken av fårtarmar importerade från Nya Zeeland, som tvinnas, slipas och prepareras med mandelolja. En sträng består av 4–5 fårtarmar. Dessa går att beställa via förbundet.

Den äldste deltagaren hade också skapat ett signum eller ett emblem (för Hallarydsgruppen) som han ristat på de psalmodikon han tillverkar. Med utgångspunkt i ett motiv från en kyrka i Ryggeby på Fyn, Danmark, har han skapat en bild av en ängel som spelar psalmodikon. Dock bär ängeln psalmodikonet i famnen medan hen spelar på det och när någon invänder mot det svarar han att änglar faktiskt kan spela psalmodikon på det sättet.

Utövandet av det immateriella kulturarvet psalmodikon kunde alltså ske på flera olika sätt, på instrument av olika utseende, i olika åldrar och med hjälp av personliga lösningar. Det fanns egentligen inga uttalade regler kring hur instrumentet skulle se ut eller hur själva utövandet skulle gå till. Som en person uttryckte det så uppfinner de standarden själva.

På repertoaren blandades psalmer med visor och nutida populärmusik. Temat Emigrationen till Amerika återspeglades i den valda platsen för årsmötet (Karlshamn var ju avfärdsort för många småländska emigranter) och i spelningens repertoar, där *Vi sålde våra hemman* ("psalmodikonvarianten från Hallaryd av Amerikavisan") avslutade spelningen. Ordförande inledde också spelningen på Karlshamns museum med att presentera psalmodikonet som det "första svenska exportarvet inom musik". Medlemmarna

Siffernoter till Björn Skifs *Håll mitt hjärta*.

Foto: Johan Skog.

refererar ofta till psalmodikonförbundets systerorganisation Nordic-American psalmodikonförbundet och är hedrade och stolta över den uppmärksamhet som amerikanerna ger dem.

Övriga stycken som framfördes var psalmerna *Ett barn har fötts* och *Herren vår Gud är en konung*, några stycken från *Folkliga koraler från södra Sverige* (Gustafsson & Andersson 2021), ett stycke av Chopin samt Björn Skifs *Håll mitt hjärta*.

Programmet visade alltså tydligt på psalmodikonets religiösa kopplingar, men anknöt även till dåtida och samtida omtolkningar och ny användning av psalmodikonet. Det verkar vara fallet vid de flesta spelningar. En kvinna berättade till exempel att när hon och hennes man spelar tillsammans hemma så spelar de inte bara psalmer, utan även "lite klassiska stycken, lite Bellman och lite Taube och sånt där".

Ett annat faktum som påverkar repertoaren handlar om tillgången på melodier som finns med siffernoter. Ur ett sådant perspektiv är det inte konstigt att psalmer dominerar. Dessa har ju tidigt översatts till siffernoter. En stor del av förberedelserna inför förbundets spelningar på Karlshamns museum och i Backaryds församlingshem handlade om att översätta melodierna till siffernoter anpassade för psalmodikonspel. Så hade till exempel en kyrkomusiker i Väderstadsgruppen lagt

stor möda på att omvandla noterna till Björn Skifs melodi *Håll mitt hjärta* till siffernoter. Det verkade vara en person i varje spelgrupp som hade huvudansvaret för detta, även om medlemmarna betonade att ingen var utsedd till dirigent eller spelledare och att alla bidrog på sitt sätt.

Strävan efter en demokratisk och jämlik arbetsfördelning och stämning framgick också under årsmötet på lördagseftermiddagen. Då diskuterade medlemmarna verksamheten på de olika platserna, den pågående inventeringen av instrument, psalmodikonbyggare, hemsidan och innehållet i tidskriften *Psalmodika*. De uppmanades alla att bidra till tidskriften och framhöll betydelsen av personliga inlägg och att dela med sig av kunskapen om psalmodikon, både vad det gäller instrumentets historia, liksom hur det byggs, restaureras och spelas på. Gruppen diskuterade också om de skulle ha inslag om underliga instrument i tidningen och vem som skulle ta hand om speciella frågor som inkom till förbundet.

Under årsmötet framgick att även om kunskapen om instrumentet psalmodikon ofta inhämtas på egen hand, skapas den gemensamt genom att de enskilda personernas perspektiv och erfarenhet sammanfogas. Kunskapen är som vi sett processuellt tillägnad och inleds när en person finner ett psalmodikon eller kommer i kontakt med ett på annat sätt. Ofta handlar det om att någon hittar ett bortglömt psalmodikon på en vind. Ingen vet längre vad det är för något och inte hur viktigt instrumentet (läs skatten) en gång var. Personen måste därför skaffa sig kunskap för att kunna återuppliva skatten. Kunskapsprocessen innehåller flera steg av upptäckt och omvandling: upptäckt, räddning, reparation, få fatt i siffernoter, stämma instrumentet och slutligen spela på det (se Melloh 1981). Varje steg innebär någon form av kontakt med andra psalmodikonentusiaster, andra ”musikaliska skattletare på jakt efter pärlor ur musikens bortglömda skrymslen” (Eriksson & Hyltén-Cavallius 2022:145). På så vis aktiveras det

förflutna genom själva görandet, genom att psalmodikonentusiasterna gemensamt aktiverar det immateriella kulturarvet.

Känslor och nostalgi

Owe Ronström poängterar att kulturarv och traditioner formar och skapar känslor. Han menar att traditioner tenderar att framkalla nostalgi och en längtan och sorg över förlorad tid parallellt med åtagandet att hedra ett specifikt lokalt förflutet. Kulturarv däremot handlar, enligt honom, om ett förflutet som är möjligt att besöka utan åtagande, nostalgi eller sorg. Om tradition speglar modernitetens längtan, oro och tillhörighet, så inbegriper kulturarv ett svar på processer i den postmoderna världen, konkluderar Ronström (2010:277, se även Eriksen 2016).

Den åtskillnad Ronström gör fångar viktiga aspekter av traditions- och globaliseringsprocesser och den risk som finns när ett kulturarv utnämns, avgränsas och därmed innesluter, omformar och utesluter lokala traditioner. När det gäller psalmodikon verkar det dock främja de lokala traditionerna att de samlas under paraplyet immateriellt kulturarv. Kanske är det den speciella karaktären hos immateriella kulturarv som gör att de inte riktigt fungerar så som Ronström beskriver att kulturarv gör. Ett psalmodikon kan inte besökas på samma sätt som en byggnad eller en plats. Det är visserligen materiellt men kan se väldigt olika ut och låta väldigt olika. Dessutom beror det på vem som spelar instrumentet och när det sker. Förvisso kan den förflutenhet som psalmodikonet återskapar ”besökas” under spel, restaurering eller tillverkning, men utan åtagande är besöket egentligen inte möjligt och på så vis diskvalificerar psalmodikonet som kulturarv i Ronströms bemärkelse.

Ur ett perspektiv går det att betrakta de olika spelgrupperna som uttryck för olika lokala psalmodikontraditioner. Bosse poängterar att hans psalmodikon är skåniskt, en annan person talar om Hallarydsvarianten av

Amerikavisan och en tredje menar att psalmodikonet ursprungligen är från Småland.

Å andra sidan är det svårt att se vinsten med att framhålla en sådan uppdelning i lokala traditioner. Istället är det mer fruktbart att betrakta det som en gemensam praktik där flera traditioner med lokal förankring vävs samman till ett gemensamt immateriellt kulturarv. Här möts mahogny och gran, elförstärkare och nyzeeländska fårtarmar, moderna visor och psalmer.

Nutida och framtida psalmodikon

En fråga som medlemmarna dryftade under årsmötet och i samtal med mig gällde psalmodikonets framtid. Bosse berättade till exempel att han mött skickliga och välutbildade musiker och musiklärare som aldrig hört talas om psalmodikon och att det triggat honom. Han frågar sig hur det ska kunna fortleva och vem som ska berätta hur man spelar om inte ens sådana personer känner till psalmodikon.

En viktig aspekt i arbete med Unescos konvention handlar om hur tryggheten, vidareförändring och främjande av det immateriella kulturarvet kan gå till. När det gäller psalmodikonförbundet så skapar och leder medlemmarna spelkurser, introducerar instrumentet för konfirmander, framträder i kyrkliga och profana sammanhang, på församlingshem, i kyrkor, hembygdsgårdar och på äldreboenden. Medan vissa för det immateriella kulturarvet vidare genom att öka kunskapen om instrumentets historia, undervisa konfirmander och intresserade eller genom att restaurera och tillverka psalmodikon, gör andra som Bosse. De spelar psalmodikon tillsammans med andra. Samtidigt är de bekymrade över det ringa intresset bland unga, och diskuterar hur kunskapen ska kunna leva vidare när de äldsta och mest kunniga medlemmarna inte längre är i livet.

Min egen föreställning om vem som spelar och är engagerad i psalmodikon ställdes omgäende på ända när jag träffade den varierade gruppen av entusiaster. Det stora engagemanget och viljan att dela med sig av kunskapen var

inspirerande och borgar ur mitt perspektiv för en god framtid. Samtidigt gör organisationsformen att medlemmarna använder en stor del av sin obetalda fritid till att sprida kunskap och bistå andra, och skulle det engagemanget tyna eller förbundet upphöra skulle kanske också psalmodikonet upphöra att vara ett fint exempel på ett immateriellt kulturarv.

Som jag skrev inledningsvis finns det ingen ursprunglig eller autentisk kärna i de traditioner vi återskapar i nuet. De är per definition alltid nya tolkningar. Det betyder dock inte att traditioner saknar kopplingar till det förflutna (Handler & Linnekin 1984, se även Oring 2013). Medlemmarna verkar till största delen vara överens om psalmodikonets historia. Att Bosse tror att psalmodikon användes vid dans och att en annan medlem inte tror det, verkar inte spela någon roll för vad de spelar idag. De känner inte heller till exakt hur psalmodikonspel lät på 1800-talet, och repertoaren idag är anpassad efter de instrument de spelar på och vilka stycken som finns med siffernoter.

Innan jag deltog på psalmodikonförbundets årsmöte hade jag en arbetshypotes om att medlemmarna omskapade och återvände till det förflutna med hjälp av psalmodikontillverkning och -spel. Under fältarbetet fann jag att det istället tycks handla om att det förflutna är en given utgångspunkt för förhandlingar i och om nuet. Det förflutna är en slags resurs i nuet som de använder för att skapa känslor av gemenskap. Den roliga historien accentuerar detta tema. Det handlar om att göra det tillsammans, om att lära varandra, samt anpassa instrumentet och spelandet till nuet. När medlemmarna praktiserar det immateriella kulturarvet psalmodikon är det en gemensam akt av att ”bärga skatter från det förflutna” och ”uppfinna standarden själv”.

*Susanne Nylund Skog, Forskningsarkivarie, docent i etnologi och i nordisk folkloristik
Institutet för språk och folkminnen (Isfo)*

Nyckelord: psalmodikon, immateriellt kulturarv, tradition, berättande

Referenser

Arkiv och museer

Institutet för språk och folkminnen <https://www.isof.se>:

Dagf 2372: Anteckningar och inspelningar från fältarbete, Susanne N. Skog

DFU 41120: Brevsamling om psalmodikon, skapad av Karl Gösta Gilström ULMA 34838: Karl Gösta Gilströms efterlämnade samling

Karlshamns museum: <https://www.karlshamns-museum.se>

Kulturen i Lund: <https://www.kulturen.com/>

Nordiska museet: <https://www.nordiskamuseet.se/>

Svenskt visarkiv: <https://musikverket.se/svenskt-visarkiv/>

Östergötlands museum: <http://ostergotlandsmuseum.se/>

Enskilt arkiv 631: Karl Gösta Gilströms material om psalmodikon

Litteratur

Adelswärd, Viveka 1997: Berättelser från älgpassen. Om metoder för att analysera jaktberättelsers struktur, poäng och sensmoral. I: Hydén, Lars-Christer & Hydén, Margareta (red.): *Att studera berättelser: samhällsvetenskapliga och medicinska perspektiv*. Stockholm: Liber.

Alsmark, Gunnar 1982: Folktraditionens roll vid utformandet av nationell och regional identitet. I: Aili Menola-Kallio (red.): *Folktradition och regional identitet i Norden*. NIF Publications 12. Åbo: Nordiska institutet för folkdiktning.

Ambrosson, Valborg 1996: Psalmodikonbyggaren Johan Erik Sjölund. *Tunabygden. Tuna hembygdsförenings årsskrift* 48:18–19.

Anttonen, Pertti 2005: *Tradition through Modernity: Post-Modernism and the Nation State in Folklore Scholarship*. Helsinki: Finnish Literature Society.

Arvidsson, Alf 1998: *Livet som berättelse: studier i levnadshistoriska intervjuer*. Lund: Studentlitteratur.

Ben-Amos, Dan 1984: The Seven Strands of Tradition: Varieties in Its Meaning in American Folklore Studies. *Journal of Folklore Research* vol. 21(2/3), s. 97–131.

Bronner, Simon J. 2000: The Meaning of Tradition: An Introduction. *Western Folklore* vol. 59(2), s. 87–104.

Due, Arne E. 2019: Psalmodikonets historia. *Psalmodika: Tidskrift för NPsF – Nordiska Psalmodikonförbundet*, 25(2)8–11.

Eeg-Olofsson, Leif 1978: *Johan Dillner: Präst, musiker, mystiker*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Elg, Stephan 2002: Allmogeinstrument på väg att försvinna. *Västgötaspelmannen: Västergötlands spelmansförbunds tidning* (2), s.10–11.

Eriksen, Anne 1994: “Like before, just different”: Modern Popular Understandings of the Concept of Tradition. *ARV*, s. 509–524.

Eriksen, Anne 2016: Entangled genealogies: History and the Notion of Tradition. *Ethnologia Europaea* 4 vol. 6(2), s. 91–105.

Eriksson, Karin & Hyltén-Cavallius, Sverker 2022: I: Folkets musik – om gemenskap och äkthet från Gärdet till Bingsjö. Hyltén-Cavallius, Sverker (red.): *Kreativa förflyttningar: musikaliska flöden i 1960- och 1970-talens Sverige*. Möklinta: Gidlunds förlag, s. 127–168.

Ewald, Gustaf 1967: Då Dillners ”spellåda” var ett folkinstrument I (3 november), II (14 november), III (22 november), och IV (5 december). *Falköpings tidning*.

Ewald, Gustaf 1968: *Psalmodikon och kammarorgel som folkinstrument*. Alingsås.

Glassie, Henry 1995: Tradition. *The Journal of American Folklore* 108(430), s. 395–412.

Gustafsson, Magnus & Andersson, Eleonor 2021: *Folkliga koraler från södra Sverige: koraler, andliga visor och gamla psalmer*. Växjö: Smålands musikarkiv.

Hambæus, Axel 1948: Psalm och psalmodikon i Dalom. *Skinnarebygd: Malungs hembygdsförenings årsbok* 1:63–69.

Handler, Richard & Linnekin, Jocelyn 1984: Tradition, Genuine or Spurious. *The Journal of American Folklore* 97(385), s. 273–290.

Jacobs, Struan 2005: Edward Shils’s Theory of tradition. *Philosophy of the Social Sciences* 37(2), s.139–162.

Johansson, Levi 1944: Prosten Johannes Dillner i Östervåla och hans psalmodikon. *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok* 1944, s.19–36.

- Johnson, Anna-Karin 1999: Ett instrument som alla kan bygga och spela på. *Skara stifts årsbok* 98, s. 45–53.
- Johnstone, Barbara 1990: *Stories, community, and place: narratives from middle America*. Bloomington: Indiana University Press.
- Labov, William 1972: *Language in the inner city: studies in the black English vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania press.
- Lund, Cajsa 1979: Om 1800-talets musikinstrument i allmänhet och psalmodikon i synnerhet. *Kulturen: En årsbok till medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige* 1979, s. 168–178.
- Marander-Eklund, Lena 2000: *Berättelser om barnafödande: form, innehåll och betydelse i kvinnors muntliga skildring av födsel*. Diss. Åbo: Åbo Akademi.
- Melloh, Ardith K. 1981: Grandfather's songbooks, or the psalmodikon in America. *Swedish Pioneer Historical Quarterly* 32(4), s. 265–288.
- Noyes, Dorothy 2009: Tradition: Three Traditions. *Journal of Folklore Research* 46(3), s. 233–268.
- Oring, Elliot 2013: Thinking through Tradition. I: Trevor J. Blank & Robert Glenn Howard (eds.): *Tradition in the Twenty-First Century: Locating the Past in the Present*. Boulder Colorado: Utah State University Press, s. 22–48.
- Ramsten, Märta 2019: *De osynliga melodierna: musikäldrar i 1800-talets skillingtryck*. Stockholm: Svenskt visarkiv/Statens musikverk.
- Ronström, Owe 2005: Memories, tradition, heritage. I: Owe Ronström & Ulf Palmenfelt (red.): *Memories and Visions*. Studies in Folk Culture IV. University of Tartu, Department of Estonian and Comparative Folklore & Department of Ethnology.
- Ronström, Owe 2010: Fiddling with pasts: from tradition to heritage. I: Ian Russell & Anna Kearney Guigné (eds.): *Crossing Over: Fiddle and Dance Studies from around the North Atlantic* 3. University of Aberdeen, The Elphinstone Institute.
- Sandberg, Anton 1928: "Lundgren med lådan": *En värmländsk sångare och sångförfattare: Ett bidrag till frikyrkohistorien*. Stockholm: Svenska missionsförbundet.
- Shils, Edward 1981: *Tradition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sjöberg, Rodney 1987: *Psalmodikon och siffernoter till heders igen: enkelt att bygga och spela: bygg- och spelkurs*. Sveriges kyrkliga studieförbund, Trollhättan.
- Sjöberg, Rodney 1994: Ett udda musikinstrument: psalmodikon och siffernoter för medelmåttiga musiker. *Västgötabygden* 49(4), s. 524–526.
- Wester, Bertil 1952: Från psalmodikon till kyrkorgel i nordvästra Dalarna. *Dalarnas hembygdsbok* 1952, s. 11–20.
- Young, Katharine Galloway 1987: *Taleworlds and storyrealms: the phenomenology of narrative*. Diss. Ann Arbor, Michigan: University of Pennsylvania.

Webbplatser

- Isof (Institutet för språk och folkminnen): <https://www.isof.se> (besökt 5 jan 2023)
- Nordic-American psalmodikonförbundet: www.psalmodikon.org (besökt 5 jan 2023)
- Nordiska psalmodikonförbundet: <https://npsalmodikonforbundet.se/> (besökt 5 jan 2023)
- Psalmodikonisterna i Hallaryd: <http://psalmodikonmusikfamiljen.se/> (besökt 5 jan 2023)

SUMMARY

A Funny Story and a 170-year-old Psalmodikon Practicing an intangible cultural heritage

The psalmodikon is a stringed instrument that was very common in large parts of Sweden during the 19th century. Nowadays, the psalmodikon is on the Swedish list of intangible cultural heritage. According to the UNESCO Convention intangible cultural heritage is “practices, representations, expressions, knowledge and skills that communities and groups recognize as forming part of their cultural heritage”. Since the convention is about living intangible cultural heritage, i.e. traditions and skills that are practiced today, the practitioners themselves are central to the work.

This article, based on a fieldwork at the Psalmodikon Association’s annual meeting and archive material, discusses motives for engaging with the instrument of psalmodikon. The aim is to investigate how an intangible cultural heritage is passed on and how the commitment

is justified by those who participate in the implementation. The article raises the question of whether traditions and cultural heritage, instead of being seen as incomparable ways of producing the past of the absent in the present, can perhaps be considered two aspects of the same phenomenon.

For the participants of the annual meeting, the past appeared as a given and agreed starting point for negotiations in and about the present. The past functioned as a kind of resource in the present that they used to create feelings of community. The article concludes that involvement in psalmodikon is a practice in which multiple traditions with local roots are woven together into a common intangible cultural heritage.

Keywords: psalmodikon, intangible cultural heritage, tradition, storytelling

”Man vrider och vänder på vad museerna ska vara”

Den nya museologin och reflexiva museer i postsanningens tidevarv

Bo Nilsson och Eric Carlsson

Inledning

Det sägs att vi lever i en tid av postsanning, ett begrepp som populariserades 2016 då dess engelska motsvarighet ”post-truth” upptogs som nyord i Oxford Dictionary (Svensson 2016). Begreppet signalerar en tid efter eller bortom sanningen och är ofta sammankopplat med fenomen som framväxten av högerpopulism, faktaresistens, desinformation, digitalisering och en allmän misstro mot etablerade kunskapsinstitutioner (Harsin 2018). Denna misstro gäller även museer som utsätts för olika påtryckningar (Dean 2007, Zabalueva 2019), bland annat härrörande från ideologiska krafter baserade på konservativa och xenofobiska värderingar. På branschorganisationen Sveriges Museers hemsida framhålls till exempel att: ”Museer är viktiga samhällsinstitutioner. De har en unik kompetens och en trovärdighet hos breda grupper i samhället som få andra institutioner kan mäta sig med. Det ska inte underskattas i en tid som präglas av samtal om postsanningar och faktaresistens.”¹

Svenska museer har kallats propagandamaskiner och gett upphov till en intensiv debatt om museers roll som kunskapsagenter, och om hur museers verksamheter ska styras. Kritiker har hävdat att de i allt för stor utsträckning blivit politiskt reglerade – ja, till och med populistiska – istället för som

tidigare, styrda genom fackmannamässig kunskap. Detta framkom i den så kallade museidebatten från 2010-talet. Här riktades kritik mot att museerna hade blivit allt för ideologiska och var mer intresserade av normkritik, identitetspolitik och postmoderna idéer än sina samlingar. Vad som fokuserades var bland annat tanken på överpolitisering, synen på kulturarv och mångfaldsfrågor (Handelsman-Nielsen 2018, Högberg 2016). Denna kritik sätter fingret på det problem som vår artikel vill undersöka. Hur ser egentligen yrkesverksamma inom museivärlden på sin egen roll som kunskapsagenter i en tid då postsanning sägs prägla samhället?

Det modernistiska museet som växte fram under 1800-talet har beskrivits som en institution formad av objektivistiska ideal med en pedagogik baserad på tilltron till reell kunskap (Hooper-Greenhill 2000). Dessa museer kännetecknades av rationalitet och metoder för vetenskaplig klassificering som gjorde att utställda objekt förväntades representera korrekta avspeglningar av historiska skeenden. Historien, skriver Hooper-Greenhill (2000), skulle visas upp och återges på ett korrekt sätt genom utställningar och samlingar där publiken guidades till nya kunskaper i kraft av expertisens auktoritet. Sådana museer har vidare skildrats som redskap för nationalistiska strömningar och för legitimering av

rådande regimer, eftersom de ur de styrandes perspektiv tenderade att producera fördelaktiga nationella självbilder och narrativ (Duncan 1999, Duncan & Wallach 2004, Ajana 2015, Ashley 2005) som i första hand berättade om nationers framgångar, utveckling och särprägel (Maleuvre 1999, Trofanenko 2010). Museer har i linje med detta sagts bidra till legitimering av styrande klassers auktoritet (Smith 2006, Coffee 2006), exkludering av underordnade grupper (Coffee 2008) och fostran eller disciplinering av medborgarna (Hooper-Greenhill 1992, Bennett 1995).

Med ”den nya museologin” på 1990-talet sker ett paradigmskifte och en mer kritisk och reflexiv museologisk verksamhet sägs växa fram.² Kännetecknande för denna var att blicken vändes alltmer mot den museala verksamheten i sig, dess villkor, praktiker och ideologiska effekter.³ Här framhölls att museer behöver skapa utrymme för fler röster, arbeta dialogiskt och inkluderande, vara normmedvetna, tillämpa postkoloniala tankegångar och så vidare. Utställningar förväntades ge utrymme för olika grupper, perspektiv och värderingar (Karp & Lavine 1990). Museer ansågs helt enkelt behöva arbeta mer reflexivt och självkritiskt.⁴ Kritisk museologi kopplas gärna direkt samman med reflexiv museologi, eftersom ambitionerna är likartade (se t.ex. Lorente 2012). Som centrala personer i utvecklandet av en reflexiv och kritisk museologi har bland andra framhållits Ames (1992), Bennett (1995), Clifford (1988), Karp (1992) och Kirshenblatt-Gimblett (1998). Den nya museologin – det vill säga en kritisk och reflexiv museologi – sägs ha fått sitt namn från antologin *The New Museology* (Vergo 1989), vars bidrag diskuterar museers sociala och politiska betydelser (se Laine 2018).

Inom forskning om museers roll och betydelse förekommer olika motiveringar till varför en reflexiv museologi, både som teori och praktik, är betydelsefull. En sådan handlar om maktfrågor. Eivergård (2003) menar exempelvis att museer bör ses som institutioner med

makt över kollektiva minnen och därigenom också över bilden av det förflutna. Eftersom museer ger vissa minnen och narrativ auktoritet är det av vikt att fundera över: ”Vems verklighet är det vi beskriver, på vilket sätt och ur vilka perspektiv?” (Eivergård 2003:37). En parallell till detta är Black och Reynolds (2020) som framhåller vikten av multipla och reflexiva perspektiv för att kunna involvera museibesökare i projekt om konfliktfyllda historiska händelser.

Som ett led i anammandet av en reflexiv museologi i praktiskt arbete på museer betonas att de måste göra upp med sitt problematiska arv, vilket inte minst anses gälla etnografiska museer och deras förhållande till samlingarnas ursprungsländer (Karp, Kremer & Lavine 1992, Greenfield 2007 [1989]). Detta avspeglas även i mer sentida studier. Pagani (2017) skriver med utgångspunkt i etnografiska museer som ett slags predatorer på andra kulturer om vikten av en kritisk och reflexiv museologi som kan bidra till att museer även gör sin egen historia till ett objekt för utställningar och debatt.

Liknande tankegångar framkommer hos Brulon Soares och Leshchenko (2018) som med fokus på museologisk teori betonar vikten av att ompröva museologin och dess koloniala tendenser (se även Engman 2023). Författarna menar närmare bestämt att museologi som en postkolonial eller dekoloniserad social vetenskap behöver blottlägga sina inbyggda maktordningar och identifiera sina egna koloniala strukturer. Dagens museologi, både som teoretiskt ämne och faktisk praktik på museer, står i konflikt med sitt ursprungliga syfte och behöver således göra upp med en kolonial och imperialistisk historia.

Andra menar att museologi behöver utvecklas till en mer djuplodande disciplin i linje med andra humanvetenskaper. Vad som krävs, enligt Brulon Soares (2015), är att museologin inriktar sig på översättningen mellan sina egna representationer och representationerna av de aktörer som studeras eller gestaltas. På

så sätt skulle museologi kunna utvecklas från att ”bara” ha reflekterat över vad ett museum innebär till att bli en ”verklig” reflexiv museologisk disciplin (Brulon Soares 2015:56).

Idéer som återkommer i talet om en reflexiv museologi är således att utveckla en djupare teoretisk medvetenhet om vad museologi innebär, och det gäller även en medvetenhet som präglar verksamheten ute på museerna och inte bara i forskning och utbildning om museer. Brulon Soares (2016a) skriver att det behövs en metamuseologi, ett museologins medvetande, som innebär en förmåga att ställa filosofiskt präglade frågor och att fokusera processer av musealisering (se också Brulon Soares 2016b).

Styles (2011) är inne på liknande tankegångar när hon skriver att reflexiva utställningar drar uppmärksamheten till själva representationspraktiken på ett sådant sätt att besökare förstår att materialet inte bara finns där, utan att det är riggat och på vilka sätt (2011:13–14). Det handlar med andra ord om att flytta fokus från utställningarna till den process som har lett fram till dem, och att synliggöra av denna process antas kunna leda till mer demokratiska museer som inte viker för att gestalta motsättningar och kontroverser (Schorch 2009). Som Andrews (2012) skriver kan reflexivitet beskrivas som reflekterandet över tidigare och nuvarande museologiska praktiker, och att svara upp mot dessa praktiker genom att tolka dem och synliggöra dem för en publik. Reflexivitet handlar således om att undvika att (omedvetet) reproducera konventionella idéer, normer och traditioner i tolkningar och förhållningsätt (Galani & Kidd 2019). Här kan också göras kopplingar till vikten av teoretisering och dekonstruktion, vilket framkommer i ett manifest för kritisk museologi formulerat av Shelton (2013). Författaren anser att det bara är genom att teoretisera museala praktiker som vi kan bli medvetna om förutsättningarna för det dagliga arbetet på museer, och det är endast genom en rigorös dekonstruktion

och reflexiv hållning till det arbetet som nya insikter och innovationer – nödvändiga för att säkerställa museernas framtida progression – kan utvecklas.

Samtidigt som många forskare efterfrågar en högre grad av reflexivitet finns också de som menar att anammandet av den nya museologin och det praktiska arbetet med reflexivitet som präglat museer under ett par decennier har bidragit till att reflexiva praktiker, till exempel i form av självkritik och multivokalitet, har blivit tämligen ”mainstream” och en självklar del av den nya praktiska museologin. Konkret har reflexiva ansträngningar resulterat i mindre monolitiska och mer besökaranpassade utställningar (se t.ex. Butler 2015).

Som framgått ovan framkommer relativt likartade uppfattningar om vad en ”ny”, kritisk och reflexiv museologi innebär i teori och praktik. Mot bakgrund av detta är vi intresserade av hur de senaste årens museologiska debatt sätter sin prägel på svenska museer och vad den sanningskris som sägs präglade samtiden betyder i sammanhanget.

Det övergripande syftet är att utröna hur den så kallade nya, kritiska och reflexiva museologin kommer till uttryck i intervjuer med ledande personer inom museisektorn och i relation till postsanning. Mer specifikt handlar det om att undersöka vilka kunskapsideal och reflexiva hållningar som avspeglas i intervjuerna. Som kommer att framgå brottas museerna med delvis motstridiga ambitioner, och verksamheten präglas av såväl reflexiva överväganden som föreställningar om kris och ambivalens.

Metod och analys

Studien bygger på kvalitativa intervjuer med elva personer verksamma på svenska museer som chefer eller på ledande positioner i branschorganisationer för museer under 2021. Urvalet av intervjupersoner baserades på den så kallade snöbollsmetoden (se t.ex. Lindberg 2012), som innebar att vi efter kontakt med en person successivt fick tips om flera andra.

Som fördelar med snöbollsmetoden har framhållits att den är väl lämpad för explorativa kvalitativa studier (Baltar & Brunet 2012, Hendricks, Blanken & Adriaans 1992). Vidare hävdas att den gör det möjligt att nå individer som är geografiskt utspridda och okända för forskaren, och att den kan användas för många olika grupper av människor (Browne 2005, Faugier & Sargeant 1997). De intervjuade representerar stadsmuseer, läns museer och centrala branschorganisationer och var spridda över hela landet. Tanken med urvalet var att nå större och etablerade organisationer med en bred erfarenhet av olika museologiska frågor. Intervjuerna – som genomfördes av Bo Nilsson – baserades på en frågelista som innefattade både specifika och öppna frågor, och de intervjuade gavs möjlighet att själva introducera samtalsämnen. Ofta fick intervjuerna karaktären av ett samtal som rörde sig mellan olika ämnen. Intervjuerna varade mellan cirka 40 minuter och närmare två timmar, och de genomfördes via Zoom på grund av Covid-pandemin. I jämförelse med telefonintervjuer ger Zoom möjlighet att avläsa mimik samtidigt som det kan vara avstressande att inte behöva mötas ansikte mot ansikte (jfr Mealer & Jones 2014). Transkribering genomfördes omgående och av etiska skäl har vi så långt det har varit möjligt anonymiserat de intervjuade.

Analytiskt har vi intresserat oss för vilka kunskapsideal, ambitioner och reflexiva former som kommer till uttryck i intervjuerna. Tre begrepp har varit vägledande: epistemologisk, ontologisk och kritisk reflexivitet. Medan det förstnämnda innefattar en självkritisk granskning av de perspektiv på kunskap som sätter sin prägel på museer (Dowling 2006), handlar det andra om att öppet redovisa och motivera den ontologiska position som intas i ett visst sammanhang (se t.ex. Willig 2019). Kritisk reflexivitet liknas vid en ingående granskning av de antaganden, föreställningar, värden och strukturer som medvetet eller omedvetet genomsyrar en praktik (jfr Setchell & Dalziel 2019). Genom kritisk reflexivitet skapas en

medvetenhet om att praktiker är situerade i en kulturell och sociopolitisk kontext (jfr Palaganas et al. 2017).

Museers kunskapsideal och verksamheter i reflexiv belysning

Inledningsvis kan sägas att intervjuamtalen fick en tämligen öppen prägel även om de byggde på en i förväg formulerad frågelista. De kom att handla om många olika teman relaterade till museala verksamheter. Som exempel kan nämnas museernas auktoritet och legitimitet, trender och utmaningar för museer, digitalisering av samlingarna, upplevelseinriktade museer, repatriering och så vidare. I det följande redogör vi för tre centrala teman i materialet Motstridiga kunskapsideal, Motstridiga ambitioner och Demokratiska ambitioner. Vi redogör också för hur dessa teman genomsyras av olika former av reflexivitet just genom att intervjupersonernas beskrivningar av museernas verksamheter samtidigt innebär en spegling av villkor för och effekter av dessa verksamheter. För att öka läsbarheten har en försiktig redigering av intervjuutdragen genomförts. IP står för intervjuperson.

Motstridiga kunskapsideal: epistemologisk reflexivitet

Traditionella eller moderna museer har som nämndes inledningsvis tillskrivits auktoritet i termer av legitim och sanktionerad makt utifrån att de antagits representera objektiv kunskap om samhälle och historia (jfr Smith 2006). De har med andra ord representerat en till synes neutral expertis som producerar saklig information och historiska fakta. Med den nya museologin förändrades detta och många så kallade postmuseer kom att anamma kunskapsrelativistiska och poststrukturalistiska tankegångar och mer inkluderande pedagogiska strategier (se Hooper-Greenhill 2000). Övergången till kunskapsrelativistiska tankegångar kan ses som centrala för anammandet av en epistemologisk reflexivitet.

Ett återkommande tema i intervjumaterial-
et var dessa delvis motstridiga kunskapsideal.
En mer modernistisk kunskapsposition kom
till uttryck när det betonades att museer måste
stå för objektiv kunskap:

Vår roll är att försöka så mycket som möjligt vara
den här oberoende institutionen som är garanten
för att kunna berätta historien. [...] Vi är den sista
bastionen där vi förvaltar historien objektivt och
inte lägger in de här tolkningarna som kanske poli-
tiker vill göra. [...] Det är otroligt viktigt att det
finns en oberoende instans där befolkningen kän-
ner att här finns en objektivitet (IP 10).

Påståenden som ”vi förvaltar historien objek-
tivt” påminner om museer som traditionella
och modernistiska kunskapsinstitutioner och
som representanter för den enda riktiga histo-
rieskrivningen (jfr Laine 2018). Liknande
föreställningar i intervjuerna var att museer
måste återge korrekta fakta och fungera som
en sanningens motpol till alla de tyckanden
som kan tillskrivas postsanningens tidevarv.
Museerna beskrevs som viktiga vaccin mot
odemokratiska åsikter och strömningar i
nutid:

Nånstans handlar det väl om att bevara tron på
fakta och kunskap i det här åsiktssamhället som vi
lever i nu, att människor förstår att det är viktigt,
och att det finns saker som är rätt och fel utifrån
våra tolkningar. Det är ju verkligen ett samhälle
som florerar av åsikter och det är legitimt att bara
ha åsikter, och det tolkas rätt ofta som fakta (IP 6).

Parallellt med denna mer traditionella kun-
skapssyn avspeglades ett relativistiskt förhåll-
ningssätt till kunskap med beröringspunk-
ter till den nya museologin, där bland annat
tanken på kunskap som kopplad till makt är
central (se t.ex. Hooper-Grenhill 1992). Ett
sådant förhållningssätt framkom genom att
intervjupersonerna uttryckligen hänvisade till
kunskapsrelativism och ifrågasatte möjligheten
till objektivitet. De framhöll svårigheten
med att producera fakta i någon absolut

bemärkelse, eftersom ”sanningen” många
gångar är relativ:

Sanningen är kanske inte helt absolut, den kan se
lite olika ut beroende på vilket perspektiv och vil-
ket filter man lägger på... [...] Jag vill också vara
tydlig med att den här sanningen, det är tveksamt
om den verkligen finns, om man säger så (skratt)
(IP 6).

Vidare påpekade de intervjuade att museer
inte längre är traditionella kunskapsproduce-
rande institutioner, utan att de ska bidra till
medskapande av kunskap i dialog med besök-
are (jfr Engman 2020): ”Vi är en facilitator,
möjliggörare” (IP 11) som en intervjuperson
uttryckte saken och syftade just på att mu-
seer inte längre har ensamrätt på skapandet
av kunskap, utan att det ska ske i samverkan
med andra.

En intressant iakttagelse är att en och
samma person kunde hävda vikten av såväl
objektiv kunskap som ge uttryck för en episte-
mologisk reflexivitet där den egna kunskaps-
processen sattes under lupp. Denna dubbla
hållning skulle med stöd av Ehn och Löfgren
(1982) kunna beskrivas i termer av kompart-
mentaliseringsmekanism: ”a mechanism with which peo-
ple try to avoid cognitive dissonance, and in
which conflicting values, interests, and emo-
tions can be dealt with by keeping them sep-
arate” (Edin & Nilsson 2013). Men möjligtvis
är kompartmentaliseringsmekanism ett alltför starkt be-
grepp, och det är kanske mer lämpligt att be-
tona kontextens betydelse, det vill säga vilken
kunskapsposition som intogs var beroende
av vad intervjuerna handlade om. När sam-
talet fokuserade kunskapsbegreppet mer ge-
nerellt dominerade ett kunskapsrelativistiskt
perspektiv. Däremot när vi pratade om speci-
fika tendenser i samtiden, såsom postsanning,
inklusive faktaresistens och alternativa fakta,
framhöll de intervjuade vikten av att motver-
ka sådana tendenser genom att stå upp för
fakta och objektivitet. På så sätt kan debatten
eller diskursen om postsanning sägas försätta

museet i en sanningsposition där man förväntas representera just fakta och objektivitet.

Det förekom även att de intervjuade än mer medvetet förhöll sig till och reflekterade över vilket kunskapsbegrepp som är mest lämpligt att använda i ett visst sammanhang. Exempelvis avspeglades detta när en av de intervjuade menade att museer behöver arbeta med olika nivåer eller typer av kunskap parallellt och skilja på olika målgrupper, till exempel vuxna kontra barn och ungdomar. I verksamheter som riktas till de senare grupperna kan man behöva tona ned en kunskapsrelativistisk position och i stället presentera reella fakta.

Detta förhållningssätt innebär således att även själva pendlingen mellan olika kunskapsbegrepp kan ses som ett uttryck för epistemologisk reflexivitet; en metodologisk ”strategi” där forskaren eller museipersonen vänder blicken mot sin egen förståelsehorisont eller kunskapsposition (jfr Corrêa & Talone 2021). Vad denna öppenhet inför olika definitioner av kunskap och ”fakta” betyder för museer återkommer vi till längre fram.

Motstridiga ambitioner: Ontologisk reflexivitet

Verksamheten ifrågasätts mer. Man vrider och vänder på vad museerna ska vara, och vilken roll de ska spela. [...] En resa från kategorier, till politiserande och medskapande. Det är en väldigt tydlig förändring (IP 6).

Här sägs att ”verksamheten ifrågasätts mer” och att ”man vrider och vänder på vad museerna ska vara”, vilket också var ett genomgående tema i samtalen. De intervjuade reflekterade återkommande över och svarade på frågor om vad ett museum egentligen är, vilka uppdrag som är centrala för museer och vad som bör prioriteras. I intervjuerna framkom en strävan efter en sådan positionering när intervjupersonerna begrundade vad som är det mest primära eller fundamentala för ett museum i nutid. Vad utgör ett museums ”essens”?

Intervjupersonernas reflektioner innefattade både blickar bakåt och framåt i tiden, och

anslöt bland annat till den nya museologin enligt vilken museer förväntas vara aktiva i sin samtid (se t.ex. Hooper-Greenhill 1994). Egentligen har museers samhällsrelevans varit en återkommande fråga allt sedan den svenska kulturpolitiken genomgick en förändring med början på 1960-talet (Näsman 2014). I dagens museilag stipuleras också att: ”Ett museum ska utifrån sitt ämnesområde bidra till samhället och dess utveckling genom att främja kunskap, kulturupplevelser och fri åsiktsbildning.” I många museala sammanhang tas numera samhällsrelevansen för given. När till exempel Laskar (2019:73) diskuterar framtidens behov av museisamlingar ställer hon frågan: ”Vad behöver museerna samla i dag för att vara samhällsrelevanta om fem, tio eller 20 år?” Här är det således inte en fråga om museerna ska vara samhällsrelevanta, utan vilken typ av samlingar som leder till samhällsrelevans. Mot den bakgrunden blir det begripligt att även intervjuerna kom att beröra museers samhällsrelevans.

Detta tema kom till uttryck i resonemang om museers huvudsakliga betydelse och uppgifter. Här framhölls – explicit såväl som implicit – att en viss ängslighet präglar (vissa) museer, en ängslighet som bland annat kopplades till en förmodad brist på samhällsrelevans. Museer idag oroar sig för att inte vara tillräckligt relevanta i nutid, samtidigt som det av vissa beskrevs som en fundamental ambition för museer. Det är som det sades viktigt att:

... hitta sätt att vara aktuella. Att vara aktuella i samtiden. Det finns en inbyggd tröghet i museer, vi måste bli mycket snabbare. Händer det nåt i omvärlden får det inte ta tre år innan det händer nåt på museer. Vi måste bli snabbare på att spegla samtiden (IP 10).

De intervjuade gav också exempel på aktuella frågor som museer på ett lyckosamt sätt har engagerat sig i, såsom flyktingkrisen 2015. Samtidigt gav intervjupersonerna uttryck för

olika åsikter när det gäller museers nutida relevans. Medan vissa såg det som fullständigt grundläggande att vara med i aktuell samhällsdebatt, menade andra att:

...det är ett problem om det yttersta värdet är att vara relevant. Där finns en trend att vara till lags, att passa in i rådande smakpreferenser, haka på de rådande trenderna. Trenden är att vilja vara med i trenden. Museer ska inte abdikera från att våga att inte vara trendiga (IP 8).

Här sägs att det är viktigt att museer utgör alternativ till olika trender i samhället och vågar gå sin egen väg. I linje med detta menade ett par personer att risken med ett nutida samhällsengagemang är att andra fundamentala museala verksamheter sätts åt sidan, såsom förvaltningen av samlingarna, och att man undergräver museernas unika roll, förtroendekapital och auktoritet som kunskapsförmedlare.

En närliggande fråga i intervjuerna var om museerna befinner sig i ett slags kristillstånd. Frågan om museer i kris är dock inte ny. År 1994 skrev Hooper-Greenhill (1994) att museer befinner sig i en kritisk fas, och för att överleva behöver de bli mer aktiva i samhället, bland annat genom att i mycket högre grad än tidigare involvera besökarna i verksamheterna. I intervjuerna kopplades tanken på kris till en uttalad brist på resurser för att kunna ta hand om byggnader, inventarier och samlingar på bästa sätt. Men det fanns också en existentiell dimension i talet om kris som var relaterad till olika och ibland motstridiga uppfattningar om vad som utgör museernas grundläggande uppdrag. Här åsyftades bland annat en konflikt mellan politikernas och de museianställdas syn på museer. Även om det är tänkt att politikerna ska hålla sig på armlängds avstånd sker det, menade de intervjuade, en politisering av verksamheterna när det i verksamhetsplanerna skrivs in olika ”modeord”, som att museer ska arbeta med till exempel integration, demografi och samhällets utmaningar. Men faran med detta, påpekade en del i linje

med vad som nämndes ovan, är att de centrala uppdrag som rör samlingarna, förvaltningen, kunskapsuppbyggande forskning med mera, sätts på undantag. Som en person uttryckte saken: ”museer står för en trög verksamhet med enorma perspektiv, och detta krockar med tanken på att de ska vara nutidsfokuserade, förändringsbenägna och agila” (IP 2).

Vad som dessutom kopplades till frågan om en museikris och museernas grundläggande uppdrag var att vissa museer har implementerat resultatstyrningsmodeller som medfört att traditionella museikompetenser ersatts av specialister på inte minst sociala medier. Detta sågs som en problematisk utveckling och istället betonades vikten av att i linje med museilagen försvara museer som institutioner vilka ”förvarar, bevarar, undersöker, förmedlar och ställer ut materiella och immateriella vittnesbörd om människan och människans omvärld” (Museilagen).

Talet om en museikris handlade dock inte bara om problem, utan det framkom också åsikter om att det är hälsosamt att diskutera existentiella frågor, vad museerna egentligen är till för och för vem (IP 8):

Det pågår en identitetskris i svenska museer. Man diskuterar vad ett museum är och vad som ska ingå. Det är en spännande och utmanande tid. Det är också intressant från akademins roll. Det är en diskussion om kunskap, vem äger kunskapen och vem har rätt osv. (IP 2).

Det fanns emellertid också de som inte alls accepterade talet om kris och i stället framhöll att museerna befinner sig i en bättre position än någonsin:

Nä, jag skulle inte säga att vi är i en kris, utan vi mår bättre än vad vi nånsin har gjort och att det finns massor med spännande möjligheter för oss framöver. Inte minst att vara alternativ till de postsanningvärldar som etableras, där vi kanske inte behöver skrika högst eller vara mest utmanande, utan vara den här platsen där människor med olika åsikter för samtal, människor som inte tycker lika. Det tror jag är en enorm potential... (IP 5).

Här sägs att det ”finns massor av spännande möjligheter” och att museer har en enorm potential att fungera som alternativ till ”postsanningvärldar” och utvecklas till platser där människor med olika åsikter får möjlighet till utbyte.

Materialet som helhet kännetecknades således av vissa slitningar, bland annat mellan idéer om att museer måste bli mer dagsaktuella och tankar på museer som ”tröga” kunskapsinstitutioner. Men oavsett ställningstagande gav de intervjuade uttryck för vad vi ovan benämnde som ontologisk reflexivitet, eftersom de återkommande reflekterade över vad ett museum egentligen är och bör vara. Vad är det mest grundläggande eller fundamentala för ett museum och vad kan inte undvaras? Vad gör ett museum till ett museum och till ett bra sådant? Det var dock inte alltid en position som togs för given, utan intervjuerättelserna kan mer liknas vid ett sökande efter en eller kanske flera ontologiska positioner. Uppenbart är dock att det finns ett behov av en tydlig ontologisk grund som både motiverar och försvarar museernas existens, kanske inte minst mot bakgrund av idéer om en postsanningskris: ontologisk reflexivitet kan mer generellt sägas innefatta en medvetenhet om att hur människor förstår och agerar i nutid ligger till grund för hur de utformar framtiden (jfr Nordstrom 2008).

Demokratiska ambitioner: Kritisk reflexivitet
Ovan antydde att museer kan fungera som platser för samtal mellan oliktankande. Möjligtvis kan man förstå detta som att en grundläggande uppgift för museer är att fungera som demokratiska plattformar för åsiktsutbyte och lärande. Detta är också en uppgift med vidare bäring. Som till exempel McNaughton (2019) påpekar med utgångspunkt i Nya Zeeland finns det förväntningar på att museer ska fungera som demokratiska plattformar eller öppna forum för kulturellt lärande. Även i svenska kulturpolitiska utredningar, inte minst på 1990-talet, har de

demokratiska ambitionerna betonats och museerna har betraktats som institutioner för bildning av medborgarna (Grinell & Högberg 2020).

Detta framkom också när intervjupersonerna betonade att museer ska försvara demokratiska ideal, och att de ska främja lika-behandling och mångfald. För att lyckas med detta har museer, enligt de intervjuade, medvetet tillämpat en självkritisk hållning och uttryckligen reflekterat över vad som saknas på museer; vilka grupper finns inte representerade i samlingarna? Museernas ambitioner har således varit att i demokratisk anda representera fler kategorier av människor:

...utgångspunkten var ju att vi ville ta fram [...] fler berättelser, som tillskott till friluftsmuseerna som är ganska statiska, men också problematisera kring våra egna samlingar. Vilka spår i samlingarna finns inte? Vad är det man inte har samlat in? (IP 1)

Här framgår museernas problematiserande ambitioner som går ut på att utröna vad som saknas, vad man tidigare har missat i verksamheten, och att identifiera ”vita fläckar”: ”Det handlade på något sätt om att bredda synen på vad det är museerna berättar. På vilket sätt kan vi ställa ut det utställda” (IP 1).

Repatriering, som bland annat innebär återbördandet av kvarlevor och kulturföremål, diskuterades också i intervjuerna. Det sades vara komplicerat, men även viktigt och med ett stort symboliskt värde, inte minst i försörjningssyfte och för att läka sår. Repatriering kan ses som en demokratiserande praktik, men även som en dekoloniserande praktik i linje med vad Brulon Soares och Leshchenko (2018) påpekar; genom repatriering erkänner museerna sin egen koloniala historia och maktposition. Pagani (2017) är inne på ett liknande spår: ”in order to adopt a critical and truly reflexive museology, it is fundamental to openly assume the ethnographic legacy”. Repatriering kan emellertid också ses som en ”strategi” för museer att göra anspråk på nya

former av legitimitet (jfr Gustafsson Reinius, Silvén & Svanberg 2012) just genom att visa att man i demokratins tjänst självkritiskt och reflexivt granskar och tar ansvar för (misstag i) den egna historien.

Två faser av normkritik i demokratins tjänst

Fortsättningsvis ska vi fokusera det normkritiska arbete som är ett viktigt uttryck för museernas demokratiserande ambitioner och som också var ett återkommande och omdiskuterat tema i intervjuerna. Normkritik kan beskrivas som en metod för att problematisera de (begränsande) normer och strukturer som genomsyrar samhället i stort såväl som museers verksamheter, och för att främja mångfald och likabehandling. Vi kommer att beskriva det normkritiska arbetet som indelat i två vågor eller faser, där den senare kompletterar, inte ersätter, den första. Gemensamma drag för dessa är alltså att de syftar till en demokratisering av verksamheterna. Talet om normkritiskt arbete kan också sägas spegla ett slags kritisk reflexivitet som innebär att de intervjuade återkommande reflekterar över brister och svagheter i de egna verksamheterna inklusive de normkritiska ambitionerna. Till skillnad från epistemologisk reflexivitet, som fokuserade på själva kunskapsbegreppet, är kritisk reflexivitet inriktad på (museernas) praktiker generellt. Kritisk reflexivitet har vidare en processuell karaktär, eftersom den kritiska granskningen inte sällan leder till (en önskad) förändring av praktiker.

Ett uttryck för den första vågens normkritik, som i tid kan kopplas till tiden kring millennieskiftet, var att museer i linje med den nya museologin började arbeta mer problematiserande. Konkret kunde detta handla om att man skapade utrymme för utställningar som i sig ifrågasatte dominerande normer i samhället, som *Ecce Homo* (se t.ex. Wikipedia). Den normkritiska hållningen innebar också andra förändringar i den konkreta verksamheten, såsom att den kompletterades med dialogprojekt och så kallade baklängesutställningar.

De senare började med tomma montrar som successivt fylldes på med museibesökarens föremål och berättelser. Dialog- och baklängesutställningar kan med stöd av Styles (2011) ses som exempel på reflexiva utställningar där fokus inte bara ligger på resultatet, utan också på själva representationspraktiken. Museibesökare ges möjlighet att ta del av och påverka själva uppbyggnaden och utformningen av utställningar. Dialog- och baklängesutställningar kan också förstås som reflexiva och kritiska kommentarer till tidigare utställningsformer (jfr Andrews 2012) som uteslutande var baserade på en expertauktoritet samtidigt som nya typer av utställningar utgör strategier för skapandet av nya former av auktoritet.

Det museerna kanske inte var beredda på var hur människor utanför museerna skulle reagera på dessa ansträngningar. En museichef berättade vad som hände när de offentliggjorde ett visionsdokument i normkritisk anda:

...vi hade en pressvisning här på museet, och där pratade vi om alternativa berättelser på [...] museiområdet och vi kunde inte ana att det kunde vara en sån sprängkraft i det, men det var väl den tiden, det var en politisk strömning i samhället som var ganska stark, men som vi var ganska omedvetna om. Vi blev ganska överraskade att det blev en sån storm av det när vi egentligen bara ville presentera vad vi skulle göra de närmaste fyra åren (IP 1).

Här sägs att de inte kunde ana att ”alternativa berättelser” innefattade en sådan sprängkraft och att de var ”ganska omedvetna” om vad dessa betydde i en vidare politisk kontext. Det finns också nyckelhändelser som – direkt eller indirekt – tycks ha bidragit till en omsvängning i det normkritiska förhållningssättet, inte minst den tidigare nämnda museidebatten under 2010-talet (se Högberg 2016). I den riktades kritik mot att museerna hade blivit allt för ideologiska och fokuserade normkritik i stället för samlingarna. Intervjupersonerna gav uttryck för olika åsikter om riktigheten

i kritiken, men några tyckte att den var berättigad.

Den andra vågens normkritik kan knytas till 2010-talet och kom till uttryck genom att intervjupersonerna beskrev det tidiga normkritiska arbetet som naivt och aningslöst. Museerna gav sig i kast med sådant som de inte hade riktig kontroll över:

Sen när museerna gav sig ut på en normkritisk resa som var mer politisk [...], då började vi uttala oss om saker som vi inte hade alls lika mycket koll på som vi hade på bäverben... Men där omvärldens intresse var mycket mer brännande. [...] och då utsatte vi oss för kritik på ett helt annat sätt, eller möjlighet till kritik i alla fall, utan att ha så mycket på fötterna (IP 5).

Även om det också sades att de tidiga normkritiska ambitionerna var nödvändiga, såg man tillbaka på en gången tid med en kritisk blick. Det var, menade en del, alltför mycket fokus på normkritiken i sig – även om det nu inte handlar om att lämna normkritiken helt bakom sig:

... jag tänker att man alltid ska ha med sig ett normkritiskt perspektiv i sitt arbete, men sedan ska ju inte museerna jobba med normkritik i sig, för vi har ju våra uppdrag, men vi behöver ha ett normkritiskt perspektiv med oss när vi arbetar, men inte lämna det bakom oss, nej, inte nu när vi äntligen börjar komma framåt på detta område (IP 6).

Här framhålls att det inte är normkritik i sig som är det centrala, utan att museerna med hjälp av normkritik ska bidra till en bättre verksamhet i stort och bättre kunna representera icke privilegierade grupper. Intervjupersonerna gav intryck av att museerna för en period drogs med i en nybyggaranda i normkritiskt hänseende, men att man nu har sansat sig och kan se på normkritiken som ett komplement till annat:

För mig är normkritik ett verktyg för att synliggöra kunskapsluckor i arbetssätt [...] Ibland tycker jag i den här diskussionen som varit har man lyft norm-

kritik som en egen museiverksamhet, men det är bara ett verktyg som alla andra (IP 7).

Normkritik ses här som ett verktyg bland andra, och inte som en egen verksamhet med ett eget syfte. I linje med detta sades att man inte vill begränsa sig till normkritik, utan att det är intressantare att komplettera normkritik med flera olika perspektiv på en och samma företeelse:

När vi arbetar normkritiskt så lägger vi till ett raster, vi plockar inte bort någonting annat. Det är också en viktig del i att vara aktuella i en samtid. Då är det där viktigt. Normkritik är ytterligare ett filter för att kunna se på samlingarna utifrån ett bredare perspektiv (IP 10).

Normkritik är således ett ytterligare filter som ska kunna ge perspektiv på samlingarna. Normkritiken beskrevs också som mer formaliserad än tidigare. Den utgör ett perspektiv bland flera som ska ”prickas av” i olika projekt. En intervjuperson berättade att de har 10–12 horisontella perspektiv som de förhåller sig till och som ska checkas av i alla projekt, bland annat normkritik, jämställdhet, tillgänglighet och nationella minoriteter. En del har också utbildning i de här frågorna och vissa har tillsatt tillgänglighetsgrupper. [...] Men ”ibland blir det lite påklistrat. Varför ska de jobba med det romska kulturarvet?” (IP 11). Detta var också kännetecknande för materialet, att det speglade en viss ambivalens. Samtidigt som intervjupersonerna såg det demokratiska värdet i normkritik, kunde de uttrycka en viss skepsis gentemot dess formaliserade och påtvingade karaktär.

Intervjupersonerna påpekade vidare att de har blivit mer medvetna och är mer förberedda på hur känsliga ämnen kan hanteras:

Vi har blivit mer medvetna, och vi gör ju en riskanalys. Om vi att det här skulle kunna vara ett känsligt ämne, det här är något som det blir en debatt omkring, där har vi ju blivit lite mer medvetna än vad vi var för kanske sju år sedan (IP 1).

Påståenden som ”vi har blivit mer medvetna” skulle kunna förstås som ett uttryck för anti-reflexivitet, att man nu med ”facit-i-hand” tycker sig ha nått tillräckligt långt i arbetet och att vissa saker därför oreflekterat tas för givna (jfr Nilsson 1999). Men överlag speglade intervjuerna en kritisk reflexivitet – inte minst i talet om normkritik – som innebar att man återkommande ”utvärderade” verksamheterna och reflekterade över önskade respektive icke önskade vägval, och vad dessa innebar i demokratiskt hänseende för olika grupper i samhället. Det var med omtanke om både den egna verksamhetens kvalitet och ”de andra” som en kritisk reflexivitet framstod som relevant och nödvändig.

Avslutande diskussion

Kännetecknande för intervjumaterialet var att det rymde olika och delvis motstridiga uppfattningar om vad museer är och bör vara. Som nämndes tidigare kan detta delvis förklaras med att de intervjuade representerade olika museer med delvis skilda inriktningar och traditioner, men de uttalade sig vanligtvis om museer i generella termer. Exempelvis uttrycktes olika uppfattningar om museer verkligen befinner sig i en krissituation kopplad till sanning- och kunskapsanspråk, om de ska engagera sig i samtidsfrågor eller utgöra ett alternativ till nutida trender, vilken betydelse som tillskrevs normkritiskt arbete och så vidare. Samtidigt reflekterade de intervjuade återkommande över sina egna ställningstaganden och de gav uttryck för olika reflexiva hållningar, vilket också komplicerar bilden av hur museer av idag kan förstås. I denna avslutning vill vi fundera över vad materialets komplexitet säger om museer av idag. Vad är denna komplexitet, dessa motstridiga uppfattningar och skilda reflexiva positioneringar tecken på och hur relaterar de till en vidare samhällskontext och till talet om postsanning?

Först kan konstateras att intervjuberättelserna ansluter på flera sätt till den inledande beskrivningen av en ny museologi som uppstått

i relation till mer modernistiska museer som historiskt sett har präglats av ett objektivitetsideal och en stark tilltro till expertis. Ett exempel på det är att museer arbetar med dialog- och baklängesutställningar och på så sätt synliggör utställningsarbetet (jfr Styles 2011), att de skapar utrymme för fler röster och delaktighet, att de reflekterar över vems verklighet som representeras (jfr Eivergård 2003), att de hanterar ett kolonialt arv (jfr Pagani 2017, Brulon Soares & Leshchenko 2018) genom till exempel repatrieringsprocesser samt att de arbetar normkritiskt och reflexivt (jfr Andrews 2012, Galani & Kidd 2019). Dessutom, som titeln på denna text indikerar och som kan ses som ett utslag av ontologisk reflexivitet: ”Man vrider och vänder på vad museerna ska vara.” Ur kvalitetssynpunkt kan detta ses som någonting önskvärt, att svenska museer representerar vitala institutioner som återkommande arbetar med att utveckla verksamheten och på olika sätt svarar upp mot både interna och externa förväntningar och krav. Samtidigt innebär detta att verksamheterna kommer att präglas av många olika och delvis motstridiga ambitioner. Dessutom kan man fundera över vad en reflexiv museologi, det vill säga museernas fortlöpande prövande och reflexiva arbete, betyder mot bakgrund av en nutida samhällskontext och inte minst det som har kallats för postsanningens tidevarv.

Frågan är dock om gränsen mellan sanning och postsanning verkligen är så tydlig som offentlig debatt ger sken av? Som artikeln visar framstår en sådan åtskillnad som tämligen otydlig i och med att intervjupersonerna relativt obehindrat rör sig mellan olika perspektiv på sanning och kunskap. Som periodiserande begrepp är också postsanning svärgripbart (Harsin 2018). Det antyder en tid *efter* eller *bortom* sanningen, vilket kan tyckas vara missvisande eftersom det implicerar förekomsten av ett tidigare tillstånd där samhället skulle ha befunnit sig i ”det sanna”. Postsanning som diskurs kan därför tänkas hota yrkesidentiteten hos dem som förväntas jobba med att

producera ”sann kunskap”. Eller som Wilson (2019) uttrycker det i en text om förhållandet mellan postsanning och museer:

we shall see how the seemingly inevitable or immutable discourses of truth themselves evolve and come to understand why both appeals and threats to truth cut so deeply and strike so hard, for they are nothing less than threats to identity and subjectivity (Wilson 2019:155).

Wilson, som utgår från ett poststrukturalistiskt tankesätt, föreslår att den traditionella föreställningen om ”museet” kan ses som en mästersignifikant för sanning. Det utgör ett tecken som bara refererar till sig själv, och museets betydelse som kunskaps- och sanningsinstitution tas för givet. ”Museet” som en central del av en sanningsdiskurs skapar med andra ord förväntningar om att få ta del av ”det sanna” i museets utställningar och verksamhet. Att ifrågasätta museets sanningsanspråk vore att skaka om själva grundvalen för museet som kunskapsproducent, menar Wilson (2019), och det är kanske just denna omskakning eller osäkerhet vi ser i intervjuerna och i tillämpningen av det som har benämnts som ”den nya museologin”? Samtidigt som museer förväntas befinna sig inom en sanningsdiskurs har deras roll som sanningsägare förändrats över tid till mer reflexiva kunskapsproducenter, vilket den här artikeln med tydlighet visar. Många museer har rört sig bort från den objektivistiska och vertikala synen på kunskapsförmedling mot en mer deliberativ demokratisk syn på kunskap där olika perspektiv presenteras (Jones, Hussain & Spiewak 2020). Detta har konstaterats i andra sammanhang, men det intressanta här är att mångfacetterade perspektiv på sanning och kunskap kan framstå som problematiska i relation till en samtida socio-politisk kontext.

Vad utgör då egentligen bra strategier för svenska museer? Är det nödvändigt att i vissa sammanhang säga sig representera fakta och objektivitet, och på så sätt fungera som

motpoler till propaganda, faktaresistens och alternativa fakta? (Denna tendens har vi i ett annat sammanhang liknat vid neorigorism – en återgång i positivistisk anda till en tro på objektiva sanningar (Carlsson, Carbin & Nilsson 2018, se även Dahler-Larsen 2011). Eller riskerar ett sådant förhållningssätt att underminera andra museala ambitioner i linje med den nya museologin, såsom att fungera som demokratiska plattformar där många olika röster och sanningar tilldelas utrymme? Men vilka röster och sanningar ska i så fall tilldelas utrymme på museer? Och vad innebär intervjupersonernas mångfacetterade och reflexiva förhållningssätt – som bland annat möjliggjorde flera olika kunskapspositioner – för om museala verksamheter kan representera bärkraftiga alternativ till icke-demokratiska strömningar i postsanningens tidevarv? Förvisso framhöll ett par intervjupersoner att man arbetar med olika kunskapsbegrepp i relation till skilda målgrupper, men eventuellt är det också detta som riskerar att underbygga postsanningens tidevarv. Vems ”sanning” är den giltiga och när?

Bo Nilsson, professor

Institutionen för kultur- och medievetenskaper
Umeå universitet

Eric Carlsson, universitetslektor

Institutionen för kultur- och medievetenskaper
Umeå universitet

Nyckelord: postsanning, reflexivitet, kunskapsideal, normkritik

Noter

*Finansierat av Vetenskapsrådet [2018–01339].

- 1 <https://sverigemuseer.se/stafettbloggen/lars-amreus-vi-ar-odmjuka-infor-uppdraget/>, avläst 221220.
- 2 Enligt Smeds (2007) har det vid olika tidpunkter (1920-, 1970- och 1990-talet) talats om en ”new museologi” som inneburit att en kritisk blick har riktats mot museer och deras verksamheter.

- 3 Eftersom den nya museologin som vetenskaplig disciplin och som museal verksamhet ofta går hand i hand med varandra skriver vi här om museologi i singularis.
- 4 I vetenskapliga sammanhang har reflexivitet likställts med tänkandet om sitt eget tänkande (Ehn & Klein 1994). Det handlar om att bli medveten om vad den egna subjektiviteten betyder för den vetenskapliga processen och kunskapsproduktionen. Men det har också utvecklats olika former av reflexivt tänkande med skilda syften och inriktningar. Metodologisk reflexivitet (Bourdieu & Waquant 1992) handlar om att reflektera över vad olika vetenskapliga tillvägagångssätt innebär för den kunskap som produceras. En annan variant är ståndpunktsreflexivitet, som bland annat fokuserar på forskarens politiska åsikter betyder för analysen av ett material (Doucet & Mauthner 2007). Reflexivitet har också mer generellt kopplats till det (sen)moderna samhället, eftersom människan sägs ha frikopplats från traditioner när det gäller hur denne förhåller sig till sin omgivning (Giddens 1990).
- Referenser**
- Ajana, Btihaj 2015: Branding, legitimation and the power of museums: The case of the Louvre Abu Dhabi. *Museum & Society*, 13(3), 316–335.
- Ames, Michael 1992: *Cannibal Tours and Glass Boxes*. Vancouver: University of British Columbia Press.
- Andrews, Ebony 2012: *Reflexive Displays: Interpreting Taxidermy Practice*. <http://www.natsca.org/sites/default/files/publications-full/NatSCA%20News%20Issue%2023.pdf#page=59>
- Ashley, Susan 2005: State Authority and the Public Sphere: Ideas on the Changing Role of the Museum as a Canadian Social Institution. *Museum & Society* 3(1), 5–17.
- Baltar, Fabiola & Brunet, Ignasia 2012: Social research 2.0: virtual snowball sampling method using Facebook. *Internet Research*, 22(1): 57–74.
- Bennett, Tony 1995: *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*. New York and London: Routledge.
- Black, Graham & Reynolds, Chris 2020: Engaging Audiences with Difficult Pasts: The Voices of '68 Project at the Ulster Museum, Belfast. *Curator: The Museum Journal*, 63(1): 21–38.
- Bourdieu, Pierre & Waquant, Loic J.D. 1992: *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: Polity Press.
- Browne, Kath 2005: Snowball sampling: using social networks to research non-heterosexual women. *International Journal of Social Research Methodology*, 8(1): 47–60.
- Brulon Soares, Bruno 2015: The Museum Performance: Reflecting on a Reflexive Museology. *Complutum*, 26(2): 49–57.
- Brulon Soares, Bruno 2016a: Museums as Theme Parks: from the Informational Paradigm to the Reflexive Experience. *ICOFOM Study Series*, 44:17–28. <http://journals.openedition.org/iss/649>; DOI : <https://doi.org/10.4000/iss.649>
- Brulon Soares, Bruno 2016b: Provoking Museology: The Geminal Thinking of Zbyněk Z. Stránský. *Museologica Brunensia*, 2016/05/02: 5-17. DOI: 10.5817/MuB2016-2-1. https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/136259/2_MuseologicaBrunensia_5-2016-2_3.pdf?sequence=1
- Brulon Soares, Bruno & Leshchenko, Anna 2018: Museology in Colonial Contexts: A Call for Decolonisation of Museum Theory. *ICOFOM Study Series*, 46. <http://journals.openedition.org/iss/895> ; doi : <https://doi.org/10.4000/iss.895>
- Butler, Shelley Ruth 2000: The Politics of Exhibiting Culture. *Museum Anthropology*, 23(3): 74–92.
- Butler, Shelley Ruth 2015: Reflexive Museology: Lost and Found. In: Andrea Withcomb & Kylie Message (eds), *Museum Theory. Part 2. Disciplines and Politics*. Wiley Blackwell, (pp. 159–182). <https://doi.org/10.1002/9781118829059.wbihms109>
- Carlsson, Eric, Carbin, Maria & Nilsson, Bo 2018: Från realism till post-sanning och tillbaka igen? Nyhetsbransch, museer och högre utbildning mot fejkade nyheter och faktaresistens. *Kulturella Perspektiv. Svensk etnologisk tidskrift*, 1-2: 39–48.

- Clifford, James 1988: *The Predicament of Culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Coffee, Kevin 2006: Museums and the Agency of Ideology: Three Recent Examples. *Curator*, 49(4), 435–448.
- Coffee, Kevin 2008: Cultural inclusion, exclusion and the formative roles of museums. *Museum Management and Curatorship*, 23(3), 261–279.
- Corrêa, Diogo Silva & Talone, Vittorio da Gamma 2021: An outline of a pragmatist theory on reflexivity: exploring the pathways of the concept through social theory. *Sociedade e Estado*, 36(02). <https://doi.org/10.1590/s0102-6992-202136020003>
- Dahler-Larsen, Peter 2013: *The Evaluation Society*. Stanford University Press.
- Dean, David 2007: Museums as conflict zones: the Canadian War Museum and Bomber Command. *Museum & Society*, 7(1), 1–15.
- Doucet, Andrea & Mauthner, Natasha S. 2007: Feminist methodologies and epistemology. In: Bryant, Clifton D. & Peck, Dennis L. (eds.), *21st Century Sociology*. London: Sage. <http://dx.doi.org/10.4135/9781412939645>.
- Dowling, Maura 2006: Approaches to reflexivity in qualitative research. *Nurse Researcher*, 13(3), 7–21.
- Duncan, Carol 1999: From the Princely Gallery to the Public Art Museum. In *Representing the nation: A reader*, Boswell, David & Jessica Evans. London & New York: Routledge. (pp. 304–333)
- Duncan, Carol & Wallach, Alan 2004: The museum of modern art as late capitalist ritual: An iconographic analysis. In *Grasping the world: The idea of the museum*, Preziosi, Donald & Claire Farago. Aldershot, Burlington, VT: Ashgate. (pp. 483–500)
- Edin, Kerstin & Nilsson, Bo 2013: Between desire and rape – narratives about being intimate partners and becoming pregnant in a violent relationship. *Global Health Action* 6: 20984. doi: 10.3402/gha.v6i0.20984
- Ehn, Billy & Klein, Barbro 1994: *Från erfarenhet till text. Om kulturvetenskaplig reflexivitet*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 1982: *Kulturanalys. Ett etnologiskt perspektiv*. Stockholm: Liber.
- Eivergård, Mikael 2003: Museet, minnet och makten. Om museet som kunskapsinstitution. *RIG – Kulturhistorisk tidskrift*, 86(1), 35–38.
- Engman, Charlotte 2020: Dialog: Om utforskande möten på Etnografiska museet. *Kulturella perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift*, 3, 7–17.
- Engman, Charlotte 2023: Desires of decoloniality and museal logics: audience, collections and a project at the Swedish Museum of Ethnology. Diss. Umeå University (in publication).
- Faugier, Jean & Sargeant, Mary 1997: Sampling hard to reach populations. *Journal of Advanced Nursing*, 26, 790–797.
- Galani, Areti & Kidd, Jenny 2019: Evaluating Digital Cultural Heritage ‘In the Wild’: The Case For Reflexivity. *ACM J. Comput. Cult. Herit*, 12(1). <https://doi.org/10.1145/3287272>
- Giddens, Anthony 1990: *The Consequences of Modernity*. Palo Alto, CA: Stanford University Press.
- Greenfield, Jeanette 2007 [1989]: *The Return of Cultural Treasures*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Grinell, Klas & Högberg Anders 2020: Lagstadgad kunskap: Om svensk museipolitik och forskning. *Nordisk museologi*, 29(2), 41–49.
- Gustafsson Reinius, Lotten, Silvé, Eva & Svanberg, Fredrik 2012: Museisamlingars sociomateriella dynamik. *Nordisk museologi*, 12(2), 97–106.
- Handelsman-Nielsen, Mika 2018: *Museer i skottgluggen. Om kulturarvsdebatten 2016-2017*. The Unstraight Museum.
- Harsin, Jayson 2018: Regimes of posttruth, post-politics, and attention economies. *Communication, Culture & Critique*, 8(2), 327–333.
- Hendricks, Vincent M., Blanken, Peter & Adriaans, Nico 1992: *Snowball Sampling: A Pilot Study on Cocaine Use*. Rotterdam: IVO.
- Hooper-Greenhill, Eilean 1992: *Museums and the Shaping of Knowledge*. London: Routledge.
- Hooper-Greenhill, Eilean 1994: *Museums and Their Visitors*. London: Routledge.
- Hooper-Greenhill, Eilean 2000: *Museums and the interpretation of visual culture*. London: Routledge.

- Högberg, Anders 2016: Museidebatt med åsikter utan vetenskapligt stöd. *Respons*, 6, 14–16.
- Jones, Rose, Hussain, Nazia & Spiewak, Mike 2020: The Critical Role Research and Evaluation Assume in the Post-truth Era of Climate Change. *Journal of Museum Education*, 45(1), 64–73.
- Karp, Ivan & Lavine, Steven D. (eds.) 1990: *Exhibiting Cultures: The Poetics and Politics of Museum Display*. Washington and London: Smithsonian Institution Press.
- Karp, Ivan 1992: Introduction: Museums and Communities: The Politics of Public Culture. In: Karp, Ivan, Christine Mullen Kreamer & Steven D. Lavine (eds.): *Museums and Communities: The Politics of Public Culture*. Washington: Smithsonian Institution Press. (pp 1–18)
- Karp, Ivan, Kreamer, Christine Mullen & Lavine, Steven D. (eds.) 1992: *Museums and Communities: The Politics of Public Cultures*. Washington and London: Smithsonian Institution Press.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara 1998: *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley: University of California Press.
- Laine, Anna 2018: *Museiforskning: En översikt*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Laskar, Pia 2019: *Den utställda sexualiteten. Liten praktika för museers förändringsarbete*. Statens historiska museer.
- Lindberg, Jens 2012: ”Lita på snöbollsmetoden” – Värdet av att släppa kontrollen. I: Nilsson, Bo & Anna Sofia Lundgren (red.): *Mitt i metoden: kulturvetenskapliga reflektioner*. Umeå: Umeå universitet.
- Lorente, Jesús-Pedro 2012: The development of museum studies in universities: from technical training to critical museology. *Museum Management and Curatorship*, 27(3), 237–252.
- Maleuvre, Didier 1999: *Museum Memories: History, Technology, Art*. Stanford University Press.
- McNaughton, Esther Helen 2019: *Lighting Fires on the Beach: Learning in Art Galleries in New Zealand*. A thesis presented in partial fulfillment of the requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in Education. University in Canterbury.
- Mealer, M. & Jones, Rn. 2014: Methodological and ethical issues related to qualitative telephone interviews on sensitive topics. *Nurse Res*, 21(4):32–37.
- Nilsson, Bo 1999: *Maskulinitet. Representation, ideologi, retorik*. Umeå: Boréa.
- Nordstrom, Carolyn 2008: Prelude. An Accountability, Written in the Year 2108. *Social Analysis*, 52(2), 1–11.
- Näsman, Olle 2014: *Samhällsmuseum efterlyses. Svensk museiutveckling och museidebatt 1965–1990*. Umeå: Umeå universitet.
- Pagani, Camilla 2017: Exposing the Predator, Recognising the Prey: New institutional strategies for a reflexive museology. *ICOFOM Study Series*, 45. <http://journals.openedition.org/iss/341>; DOI : <https://doi.org/10.4000/iss.341>
- Palaganas, Erlinda C., Caricativo, R. D., Sanchez, Marian C. & Molintas, Ma. Visitacion, P. 2017: Reflexivity in qualitative research: A journey of learning. *The Qualitative Report*, 22(2), 426–438. <http://nsuworks.nova.edu/tqr/vol22/iss2/5>
- Ross, Max 2004: Interpreting the new museology. *Museum and society*, 2(2), 84–103.
- Schorch, Philipp 2009: The reflexive museum – opening the door to behind the scenes. In: *MA09: Culture – Access – Innovation: making collections accessible to more people in new ways*. Museums Aotearoa, Gisborne, New Zealand. (pp. 1–7)
- Setchell, Jenny & Dalziel, Blythe 2019: Using Critical Reflexivity to Enhance Clinical Care: A Clinician Perspective. *JHT Critical Perspectives*. Published online 01 May 2019 at jhrehab.org. https://www.jhrehab.org/wp-content/uploads/2019/05/Setchell_Spring19_Critical-Reflexivity.pdf
- Shelton, Anthony 2013: Critical Museology: A Manifesto. *Museum Worlds*, 1(1), 7–23.
- Smeds, Kerstin 2007: Vad är museologi? *RIG – Kulturhistorisk tidskrift*, 90(2), 65–81.
- Smith, Laura Jane 2006: *Uses of Heritage*. London: Routledge.
- Styles, Catherine 2011: Dialogic learning in museum space. *Ethos*, 19(3), 12–20.
- Svensson, Anders 2016: Postsanning: Veckans nyord. *Språktidningen*. <https://spraktidningen.se/2016/11/veckans-nyord-postsanning/>
- Trofanenko, Brenda M. 2010: The educational promise of public history museum exhibits.

- Theory and research in Social Education*, 38(2), 270–288.
- Vergo, Peter (ed.) 1989: *The New Museology*. London: Reaktion Books.
- Willig, Carla 2019: Ontological and Epistemological Reflexivity: A Core Skill for Therapists. *Counselling and Psychotherapy*. City Research Online. doi: 10.1002/capr.12204
- Wilson, Scott 2019: Pre-truth, Post-truth and the Present: Jacques Lacan and the Real Horror of Contemporary Knowledge. In: Overall, Rosemary & Brett Nicholls (eds.): *Post-Truth and the Mediation of Reality. New Conjectures*. Palgrave Macmillan.
- Zabalueva, Olga 2019: ‘It’s the Right Who Belong in a Museum’. *Radical Popular Movements in the Museum Context. Museological Review*, 23, 46–57.

SUMMARY

”You twist and turn the meanings of museums” The New Museology and Reflexive Museums in the Era of Post-truth

With the ‘new museology’ in the 1990s, a paradigm shift took place, and more critical and reflexive museology emerged. Characteristic of this was an increased focus on the museum activities themselves, their conditions, practices and ideological consequences. This paper examines the effects that the new museology has had on Swedish museums, especially in the light of the era of post-truth that has led to a questioning of traditional authorities, including museums. What forms of ideal of knowledge, ambitions and reflexivity characterize museums of today? What does the new museology mean in relation to the era of post-truth?

The study is based on qualitative interviews with Swedish museum directors, and the findings show that they apply different forms of reflexivity to describe the museums’ activities (epistemological, ontological and critical reflexivity). The findings also illustrate that the reflexive museology is problematic in relation to the era of post-truth, because it can reinforce the tendencies that it claims to counteract.

Keywords: post-truth, reflexivity, ideal of knowledge, norm criticism

RECENSIONER

Jonas Frykman & Orvar Löfgren:
*Kärlek och kärnfamilj i folkhemmet.
Längtan, lust och oro.* Gleerups,
Malmö 2022. 236 s., ill. ISBN 978-
915-110-841-4.

Kärlek och kärnfamilj i folkhemmet har sin upptakt i två möten med gamla handlingar i källarförråd. Jonas Frykman öppnar (efter lång tvekan) samlingen med sin fars efterlämnade papper från en gärning som läkare, föredragshållare, rådgivare och skribent. Orvar Löfgren blickar ut över den mängd fotografier, filmer och bandinspelningar som representerar föräldrarnas ambition att dokumentera livet i den egna familjen, oftare i helg och fest än i vardagslag. Dokumenten väcker delvis mörka minnen; introduktionen till de båda samlingarna väjer inte för omnämnandet av påfrestningar som drabbade först och främst fäderna i de båda familjerna.

Samtidigt är de båda författarna redo att nu, i en fas där de själva har nått pensionsålder, använda materialet för vetenskapliga syften. Kanske har den distans som Frykman nämner att han tidigare har befarat att han skulle sakna (s. 21) infunnit sig. Ytterligare ett tänkbart skäl är att de senaste årens bejakande av autoetnografiska arbetsätt kan ha underlättat bruk av de gamla familjesamlingarna. I vilket fall som helst får de nu bli både bakgrund och del av underlaget till vad som i inledningen till arbetet presenteras som en uppföljning av *Den kultiverade människan* (1979). Det verket skildrade som bekant framväxten av en borgerlig kultur under sent

1800-tal, i kontrast till både bondekultur och arbetarklass. Den nya boken fokuserar skapandet av den moderna kärnfamiljen under 1930–60-tal. Perioden sammanfaller grovt sett med föräldragenerationens ungdoms- och vuxenliv och med författarnas barndoms- och ungdomstid. Den röda tråden i boken är frågan ”hur kärnfamiljen gjordes i en vardaglig praktik” (kursiv i original) och hur den blev ”den självklara samlevnadsformen” (s. 13) – under några korta decennier, kan man frestas att tillägga; inledningskapitlet noterar också att boken slutar när familjen som ideal börjar ifrågasättas under 1960-talet.

Det är tänkvärt att den moderna familjen kom till som ideal och realiserades som praktik under en så pass kort period, och som premiss fungerar detta också väl som motivering för bokens avgränsning i tid. Lika välvald framstår ambitionen att både skildra hur familjeidealet formas genom social ingenjörskonst och påverkanskampanjer, och försöka gestalta familjelivets erfarenhetsnära praktiker. Det är inte minst i det senare avseendet som bokens omisskännligt etnologiska karaktär lyser igenom.

Till grund för resonemangen ligger, förutom de egna samlingarna och autoetnografiska reflexionerna, stora mängder redan publicerade forskningsresultat inom ett flertal discipliner, primärmaterial tidigare insamlat av kolleger i den etnologiska forskningsmiljön i Lund, massmedia av olika slag samt skönlitteratur och självbiografier. Redogörelsen för materialet är kortfattad och placerad i ett appendix som lika komprimerat även beskriver

den huvudsakliga metodologiska ingången: att sätta kroppsliga praktiker snarare än berättelser i centrum för intresset och att försöka återskapa kultur som ”något mer än det mentala, och kognitiva” (s. 208). Heideggers fenomenologi lyfts fram som inspirationskälla liksom ”non-representational” eller ”more than representational” teori. Innebörden är i huvudsak att fokus ligger på det pre-diskursiva, på praktiska handgrepp och konkreta erfarenheter, och att den genomgående frågan är hur, snarare än varför.

Dispositionen av de empiriska kapitlen är livsloppskronologisk. Efter inledningskapitlet följer sex kapitel, omväxlande samskrivna och ensamförfattade, som följer den aktuella generationen genom ungdom, familjebildning och äktenskap. Rubrikerna är korta och suggestiva: Bli tillsammans (samskrivna), Moralpanik (JF), Flytta ihop (OL), Sängkamrater (JF), Flytta in i framtiden respektive Familjen firar sig själv (OL). Därefter rundas resonemangen av med ett kort gemensamt författat kapitel kallat Och så levde de vidare.

De båda första kapitlen har fokus på ungdom, vuxenblivande och de första trevande försöken till parbildning. Det första ger oss inblick i denna fas från ungdomarnas egna och erfarenhetsnära perspektiv. Viktiga komponenter är då massmedia och populärkultur, centrala arenor är dansbanor, biografier och kaféer. I en inkännande och suggestiv ton beskrivs bland annat hur pardans utgjorde en efterlängtd och unik möjlighet att komma i varandras fysiska närhet eller intensiteten i upplevelsen av att tillsammans befinna sig i en mörk biosalong. Det följande kapitlet utgår från en diametralt motsatt position och fokuserar de samhällsbärande institutionernas reaktioner på det som uppfattades som ungdomlig lössläpplighet, brist på sexualmoral och i förlängningen ett hot mot det samhällets fortbestånd. Här får vi en första inblick i doktor Frykmans folkbildningsarbete, framförallt genom hans föredragsverksamhet,

men också en aning om hur bred den allians var som mobiliserades till värn om en samhällsordning som uppfattades vara under upplösning.

Kapitlet Flytta ihop tar oss inledningsvis tillbaka till den boendestandard som den moderna funktionalismen kontrasterades mot, vi påminns om de trånga och illaluktande bostäder som människor bröt upp från för att skapa sig moderna, mer hygieniska och lättskötta hem. Här betonas också hur den kortvariga epok som boken behandlar även var de decennier då den hemmavarande hustrun blev ideal och norm. Framför allt tydliggörs hur hemmafrun/husmodern förväntades förverkliga moderna ideal såväl vad gäller hemmets skötsel som barnens uppfostran, och vilka behov hon som kvinna och mor förväntades uppfylla både för familjens egna medlemmar och för samhället i stort. Hur familjeliv och vardag gestaltade sig ur hemmafruns eget perspektiv exponeras i mindre grad.

I gengäld kommer kvinnorna mer till tals i nästa kapitel, fokuserat på ideal och praxis i det äktenskapliga samlivet. Här redogörs inledningsvis för politiska försök och kampanjer i syfte att forma och styra människors sexualvanor och familjebildande, därnäst behandlas upplysnings- och rådgivningslitteratur och frågespalter i veckopress. Här möter vi på nytt doktor Frykman, nu i en mer dialogisk form. De läsarfrågor han besvarar ger oss också en aning om hur sex och samliv kunde gestalta sig för makar från mellankrigstiden och framåt. Kapitlets författare markerar tydligt att källorna på denna punkt är magra. De erfarenheter och perspektiv som kapitlet ändå lyfter fram, med hjälp av insänt frågematerial, domineras av vad som närmast framstår som en manlig känslolöshet och en kvinnlig önskan att få slippa sexuellt umgänge. Det är svindlande att få den inblicken i en privat sfär, samtidigt som frågorna om stoffets representativitet dröjer kvar.

Kapitlet Flytta in i framtiden lyfter frågor om klass – inte med den terminologin, men i

sak. ”/.../ vad talar man om när man inte talar i termer av klass, som man ännu gjorde under mellankrigstiden?” (s. 141), frågar sig Löfgren i kapitlets upptakt. Svaret stavas normalitet – åtminstone i det villaområde som bildar ram om Löfgrens egen barndom (om det talades i termer av klass i andra delar av landet under samma tid framgår inte, men det är väl troligt). Löfgrens egna minnen rymmer bland annat fyra kontraster till normaliteten: /s/nobberi, vulgaritet, bohemeri, borgerlighet – fyra olika avvikelser från det nya absolut normala, med skiftande toleransgrader” (s. 146). Det moderna medelklasslivet, noterar han, ”skulle vara återhållsamt, modererat” (ibid.). Av hans fortsatta reflektioner utifrån egna barndomsminnen framgår att avvikelsemöjligheterna var flera (inklusive det omoderna, fattiga och/eller det som inte kunde leva upp till kraven på ordning och respektabilitet). Om den skarpa blick för ”en hierarki, som inte fick kallas klass” (s. 148) är specifik för den tid och plats som han beskriver är en öppen fråga, oavsett är både miljön och problematiken skickligt gestaltade. Därefter lyfts blicken till andra delar av Sverige, då med fokus på bostaden som sådan och hur de moderna lägenheterna bäddade för nya sätt att inreda, leva och verka tillsammans. Likaså rymmer kapitlet ett kort parti om bilen i familjens tjänst.

Det sista av de sex huvudkapitlen utgår tydligt från familjen Löfgrens dokumentationsprojekt, och får i linje med detta projekt en inriktning på helger, ledigheter och fester. Framför allt fokuseras julfirande och barnkalas. Även här är kravet på normalitet och klassperspektivet, om än emiskt outtalat, röda trådar i resonemangen. Mot slutet av detta kapitel anas också 1960-talets radikalisering och protester mot både traditioner och familjeliv. Vi närmar oss en ny tid.

I det gemensamt skrivna avslutningskapitlet konstaterar författarna att de har velat visa att den efterkrigstidsperiod som ofta framställs som kulturellt homogen i själva verket rymde ett stort mått av heterogenitet och större klyf-

tor än vad som brukar erkännas. Här summeras också en del av de tidigare resonemangen, och likheter och skillnader mellan deras respektive barndomsmiljöer lyfts fram.

Bokens huvudsakliga dispositionsprincip är enkel att förstå; den följer som sagt föräldragenerationens livslopp. Det är inte lika lätt att se sammanhang på andra nivåer i kapitlet. Med undantag för det första kapitletparet som är tematiskt kopplat kan de framstå som separata essäer, löst sammanhållna av den gemensamma ambitionen att fokusera vardagsliv, handgrepp, praktiker, förmågor och sinnliga erfarenheter. Samtidigt gör pendlingen mellan familjelivets vardag och den nivå där stat, kyrka, myndigheter och organisationer försöker styra, kontrollera och påverka att vardagen blir bara en av undersökningens dimensioner. Man kan göra reflektionen att författarna medvetet laborerar med två perspektiv (s. 17), men att bara det ena (dvs. det prediskursiva, praktik- och erfarenhetsnära) underbyggs teoretiskt och framhävs i metodologiska termer. Detta är ingen tung invändning. Det finns inget i presentationen av projektet som tyder på att avsikten var att bidra tungt på det teoretiska eller metodologiska planet. Syftet är snarare kulturhistoriskt, och anknytningen till *Den kultiverade människan* (s. 11) framstår som en allvarligt menad motivering för arbetet.

Det är därför en smula frestande att reflektera över hur det nya verket skiljer sig från sin föregångare från 1979. En uppenbar skillnad, föga förvånande, är avståndstagandet 2022 från teoretiska perspektiv som privilegierar det kognitiva och mentala i studiet av kultur. En annan skillnad, åtminstone för denna recensent, är en vag känsla av att *Kärlek och kärnfamilj i folkhemmet* går fortare fram och griper över mer på ett ytligare plan, som om mycket ska sägas eller många poänger uppmärksammas på få sidor. Om det intrycket har fog för sig, så kan det ha samband med att boken i viss mån bygger på tidigare publicerade verk, både författarnas egna och andras. Ibland är grundarbetet redan gjort, någon

annanstans, och kapitlen refererar snarare än underbygger grundligt.

Generellt är boken rik både på empiriska iakttagelser och analytiska reflektioner. Den präglas också av ambitionen att famna vitt och uttala sig om stora sammanhang. Arbetet representerar – i likhet med *Den kultiverade människan* – en form av analys som inte invider till att ställa frågor om avgränsningar, preciseringar eller – här med det enstaka undantaget för kapitlet om sängkamraterna – gränser för vad det empiriska materialet kan vittna om. Sätillvida är den lite ovanlig vid sin utgivningstidpunkt, men framstår samtidigt som karaktäristisk för sina upphovsmän, åtminstone vad gäller deras arbete med *Den kultiverade människan*. Om de ger sig i kast med ännu en studie i samma serie, så ska det bli spännande att se hur de ska tackla den tid som tar vid där *Kärlek och kärnfamilj i folkhemmet* slutar.

Barbro Blehr, Stockholm

Polarisering & samexistens – kulturella förändringar i vår tid. Maria Zackariasson, Magnus Öhlander och Oscar Pripp (red.). Boréa bokförlag, Umeå 2022. 468 s. ISBN 978-91-89140-96-7.

Den här boken utgör en diger volym med inte mindre än 19 fylliga texter av lika många etnologiska forskare från olika institutioner vid sju lärosäten i Sverige. Några är professorer och andra docenter, men de flesta är fil. dr. Gemensamt för dem är att de deltagit i den nationella plattform som kallas ”Sverige snart” och där syftet varit att ta sig an aktuella samhällsfrågor utifrån kulturhistorisk fördjupning om vad Sverige varit. Bokens titel speglar den förändring eller upplösning av ett samhällskontrakt, som författarna menar att många upplever idag.

De tre redaktörerna inleder boken med att

diskutera kulturella perspektiv på polarisering och samexistens. Statsvetare har närmat sig kulturvetenskaperna genom sitt begrepp affektiv polarisering som de menar stärker gruppidentiteter, vilket i sin tur leder till ökad polarisering mellan grupper. Eftersom polariseringen till slut kan leda till våldsamheter innebär den ett problem för demokratin. I ljuset av det framstår analyserna i den här boken som angelägna. Här diskuteras bristande tillit till samhällets institutioner och ökande ojämlikhet, men också missnöje med välfärdsinstitutioner och otrygga anställningar. Inledningens diskussioner om polarisering och samexistens beskriver i övrigt den senaste tidens samhällsutveckling i Sverige i ljuset av det internationella tillståndet. Det handlar främst om migrationspolitik och marknadslogik.

Fyra teman bildar ram för texterna i boken. Under det första temat, plats, behandlas förändringar på några specifika platser: Öresund, Helsingborg, Avesta och Knivsta. Markus Idvall visar hur de gränskontroller som infördes av den svenska regeringen 2015-16 för att skydda den inre säkerheten i Sverige mot det som uppfattades som ett yttre hot, den globala migrationen, visar ett slags iscensättning av nationsgränsen som plats. Där vid gränskontrollen utmanas den vita medelklassen då de inte kunnat styra över sin vardag, menar han. Det väcker starka negativa känslor att bli stoppad och hindrad i att resa hem.

Under rubriken ”Vem bestämmer hur staden ska bli”, reflekterar Elisabeth Högdahl över hur medborgarnas delaktighet i Helsingborgs stadsutveckling egentligen ser ut. Utifrån diskussionerna om bland annat hur ett gammalt industriområde ska omvandlas, visar hon vad som händer i den demokratiska processen när ett strategiskt ovanifrånperspektiv utifrån projekt om medskapande ska försöka flytta makten neråt genom att åstadkomma medborgarnas deltagande i utvecklingsprocessen. I en väl genomarbetad artikel kan hon visa att olika former av maktutövning tydligt gör sig gällande då medskapandeprocesserna handlar

om att uppifrån försöka involvera invånarna i en pågående stadsutveckling. Avslutningsvis konstaterar hon, att om medskapande i stadsutveckling ska bli något annat än manipulation måste den bygga på tillitsfullt lyssnande, där alla kan komma till tals med sina historier, drömmar och ambitioner. Då kan det inte handla om att bara legitimera vad som redan planerats utan om att låta stadens invånare få ta plats.

Att integrationsarbetet i Avesta lett till en polarisering mellan infödda och inflyttade flyktingar blir tydligt i Rikard Engbloms avsnitt, men här framkommer också hur komplext och mångtydigt integrationsarbetet är och bör vara. På samma sätt som Maja Povrzanovic Frykman och Fanny Mäkelä visar i sin artikel under temat engagemang, är det avgörande vad människor faktiskt gör för att det ska bli tydligt vilka praktiker som inkluderar och vilka som exkluderar. Framför allt bör dem det berör komma till tals själva, visar Engblom.

Pendlartillvaron till och från Knivsta menar Paul Agnidakis kan förstås som en ny form av translokal identitet.

Det andra temat visar hur kategoriseringar får särskilt stora följder för dem som underordnas. Sarah Ahmeds ”vithetens fenomenologi” präglar analysen i Ann Runfors bidrag, där den svenska vithetens ramar visar sig ha krympt i den etno-nationalistiska tvätten. Hon visar hur den politiska utvecklingen de senaste åren, med Sverigedemokraternas ökande popularitet, har lett till en etno-nationalistisk normalisering och en tilltagande rasifiering. Såväl tillskriven som upplevd vithet har kommit att präglas av förändringar i de svenska vithetsnormerna, där tillträde till svensk vithet kommit att bli allt svårare. Tidigare uppnådda vithetspositioner kan ibland osäkras, konstaterar hon och en tidigare självklar vithetsposition kan transformeras till en utsatt vithet.

Även i Jesper Fundbergs och Åsa Alftbergs artiklar tydliggörs hur vardagsrasism verkar

på så olika områden som i polisarbete och i jobbet på äldreboenden. När kategorisering som rasifiering, kön och klass visar sig i vardagen blir polariseringen särskilt tydlig.

Under ett tredje tema argumenteras för att människors engagemang kan ge upphov till samhällsförändringar. I flyktingmottagningen i Malmö 2015 visade det sig till exempel i hur frivilliga volontärer omsatte moraliska principer i konkreta handlingar. Författarna visar här hur man kan arbeta för att förändra existerande migrationssystem till förmån för ett som bejakar kosmopolitism.

Ett fjärde tema berör transformationer. Inledningsvis utlovas att läsaren i analyserna här ska få ta del av hur berättelser om Sverige både förändras, bygger vidare på tidigare bilder och kan visa hur förändringar i den nationella självbilden kan förstås av människor i deras vardagsliv. Men det framgår inte riktigt varför en utebliven museisatsning här samsas med antibiotikaresistenta bakterier och övergivna platser. Kristoffer Hansson visar dock hur gamla nationalistiska idéer kan komma fram igen då kriser uppstår i samhället. Bakterier och virus kan hjälpa oss förstå en utveckling där immigrantfientlighet blir resultatet när antibiotikaresistenta bakterier kopplas samman med ett immigrantfientligt och nationalistiskt språkbruk. Det handlar om hur människor i sin vardag kategoriserar, oroar sig och skapar gränser mot sådant som kan vara smittsamt, orent och farligt.

Bokens sista kapitel återknyter snarast till det inledande platstemat genom sitt fokus på bruksorternas negativa utveckling. I detta intressanta bidrag skildras möten med de platser och erfarenheter som samlat en rad negativa följder av de senaste decenniernas samhällsomvandling. Marknadsmekanismernas verkningar har åstadkommit en utveckling där både platser och befolkning tycks sakna värde i samhällets ögon, menar Mikael Vallström Löfgren. De som stannar här syns sakna en framtid. Men detta avslutande kapitel pekar ändå framåt genom att hysa en

förhoppning om att demokrati kan återupprättas om polariseringarna motarbetas och vi i stället får syn på vad vi har gemensamt.

Det har här inte varit möjligt att presentera alla undersökningar som ingår i boken, utan bara helt kort visa något om hur dagens verk samma etnologer tar sig an uppgiften att beskriva vardagen i det samtida svenska samhället. En mångfald olika infallsvinklar gör sig gällande och de flesta visar trovärdiga resultat, men sammanställningen hade vunnit på en stramare redigering där de olika bidragen tydligare kommit till sin rätt.

Birgitta Svensson, Stockholm/Lund

Anders Gustavsson: *Missbruk av alkohol. Berättelser under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal*. Strömstads akademi 2022. 59 s., ill. ISBN 978-91-89331-33-4.

Missbruk av alkohol är en rikt illustrerad, kortfattad översikt över händelser, personer, miljöer och konflikter i samband med alkoholmissbruk runt förra sekelskiftet. Boken tillkom under arbetet med andra projekt om synsätt på alkoholbruk på landsbygden, då gränsöverskridande drickande var ett av de teman som utkristalliserade sig. Till skillnad från de tidigare studierna, behandlas här stadsmiljöer under industrialiseringsfasen. Gustavsson skriver om en epok mellan husbehovsbränningens avskaffande och Brattsystemets införande. Då fanns billig alkohol att köpa i lanthandeln och på gästgiverier och det förekom många lönnkrogar, inte sällan drivna av kvinnor som behövde tjäna en extra slant. Det var en tid av samhällsomvandling med en pågående industrialisering, där diverse rörliga yrkesgrupper ägnade sig åt sådant som byggen och järnvägsdragande runtom i landet. I dessa sammanhang förekom, främst bland männen, inte sällan fylleri och alkoholmissbruk. Den norm för måttlighetsdrickande,

som höll tillbaka överkonsumtion i det tidigare agrarsamhället, var inte längre rådande i de nya miljöerna.

Studien bygger på berättelser hämtade ur olika typer av arkiv, bland annat arbetarminnen insamlade av Mats Rehnberg i mitten av 1950-talet. Detta ger ett insiderperspektiv, menar Gustavsson, då sagesmännen berättar utifrån sina egna upplevelser.

Gustavsson behandlar missbruket ur olika perspektiv. Det handlar om föreställningar om och gränser för alkoholdrickande, individer och grupper som försökt motverka missbruk samt riskfaktorer för drickande i denna tid av samhällsomvandling. Under det sistnämnda temat beskrivs sammanhang och situationer som ger en bild av en slags svensk vilda västern. Foton från den tiden visar påvra boendemiljöer, baracker och kojor, där män och ibland hela familjer bodde. På suddiga bilder syns diverse miljöer där det dracks, bland annat "(ä)nkan Perssons lönnkrog i Norrbotten (som) förlorat dörrar och fönster" (s. 39). I dessa sammanhang slogs och söp arbetande män. Ett stort alkoholintag var norm och ett förväntat beteende. Rallare och skogsarbetare söp ibland flera dagar i sträck, tills de kräktes och pengarna var slut; att tacka nej till ett glas kunde ses som "käringsaktighet" (s. 49). Redan tidigt socialiserades unga män in i detta. Överlag genomsyras boken av maskulinitet; det handlar om män och en maskulin norm för alkoholdrickande. Kanske kunde detta perspektiv utvecklats ännu mer – det är onekligen intressant att se manlighetsnormens negativa följder.

Boken är rikligt illustrerad med fotografier från arkiv men även privata bilder, vilka ger liv åt både människor och händelser. Porträttfoton visar ett antal uppsträckta myndighetspersoner, som provinsialläkare och präster, med välansade mustascher, kavaj, slips eller prästkrage, en äldre allvarlig präst bär medalj. Prästerna kunde företräda måttlighetsprincipen för drickande vid vissa högtidliga tillfällen, men tog avstånd från fylleri.

I läkarnas berättelser framträder en fostrande syn, många upprördes över befolkningens drickande, lönnkrogar och även dåliga matvanor. Utskänkningsställen ledde till fylleri, bland annat i Torps församling på Orust, där Brännvinsbritta (som figurerar på ett av porträttfotona) stod för försäljningen. Myndighetsföreträdarna ansågs dock inte enbart vara skötsamma, det förekom berättelser om präster, läkare och poliser som själva anklagades för fylleri.

Det var inte bara präster och läkare som hade åsikter om alkoholdrickandet. Konflikter visade sig även i andra sammanhang, till exempel mellan nykterhetsrörelsen och de som drack. Det hände att nykterister borrhade hål på langarnas fat eller slog sönder deras flaskor.

Det fanns olika sätt för myndigheterna att kontrollera överförfriskade personer, exempelvis med hjälp av ”fyllkärran” som åkte omkring och plockade upp berusade individer, framför allt män men även en och annan kvinna. Sparkande och svärande lyftes de in i kärran för att köras till arresten för att nyktra till. Ett foto från Polismuseet visar konstaplar som försöker baxa en motsträvig fyllerist in i den hästdragna kärran (s. 24). Konflikter förekom även mellan män och kvinnor, då de sistnämnda hade den otacksamma uppgiften att upprätthålla ordningen då männen festade. I polisernas berättelser står att läsa om hur missbruket kunde leda till misshandel av fru och barn. På sikt lyckades dryckesvanorna tyglas, Brattssystemets införande 1917 kom att ligga till grund för den svenska alkoholpolitiken.

Gustavsson har en god blick för lite ovanliga och intressanta detaljer som förekommer i materialet. Under rubriken ”Folketro om att bota missbruk”, återfinns exempel på hur detta kunde gå till. Ett sätt var att skölja munnen på en död person med en sup brännvin som sedan lurades i missbrukaren. Detta var en form av likhetsmagi, där missbruket försvann såsom den döde försvunnit. För den som kör-

de lik vid likfärder var det tillåtet att dricka sig berusad, då det var en obehaglig uppgift, som dessutom kunde leda till att bli smittad av sjukdom. Brännvin kunde även läggas i kistan bredvid en död missbrukare, så denne kunde fortsätta dricka som förut i livet efter detta. Spontant finner jag det intressant att reflektera över hur brännvin och döda kroppar sammanförs i berättelser. Självt har jag, när jag var ung, hört en sägenliknande historia om hur man kunde köpa ren alkohol, som stulits från Akademiska sjukhusets bårhus, vilken blev drickbar efter att hår och naglar silats bort!

Missbruk av alkohol är en snygg liten bok med hårda pärmar och många bilder som visar skilda aspekter av alkoholmissbruk runt förra sekelskiftet. Det är inte någon ingående analys av alkoholmissbruket i Sverige, snarare nedslag i vissa händelser och situationer. Dock skapar dessa individnära detaljer insikt i en omvälvande tid, en ”vilda-västern”-tillvaro, där män levde under hårda förhållanden och drickandet speglar en maskulin tillvaro och dito norm.

Susanne Waldén, Uppsala

Erik Lindberg: *Välfärdens vägar: organiseringen av vägunderhållet i Sverige 1850–1944*. Nordic Academic Press, Lund 2022. 164 s. ISBN 978-91-8936-125-6.

Inom socialhistoria har många forskare frågat sig hur man som samhälle organiserat sig kring allmännyttan och privata egenintressen, vad som ska betraktas som var och ens egen dom och ansvar eller vad som bör förvaltas gemensamt. Landets vägar är precis en sådan fråga. I min egen forskning har landets vägar många gånger förekommit som en symbol för såväl arbetsmigration som kampen om demokrati och politiska rättigheter. Detta gäller inte bara som metaforer utan också i konkret bemärkelse om man studerar det frågelist-

material rörande Sveriges industrialisering som finns bevarat hos Nordiska museet. Låt mig ge ett exempel.

Parallellt med de nya livsbetingelser och erfarenhetsvärldar som frambringats av det med industrialiseringen allt vanligare lönearbetet, växte den svenska arbetarrörelsen kring förra sekelskiftet fram som en motvikt till kapitalets intressen. Detta skedde dock inte av sig självt. Agitatorer åkte land och rike runt för att värva medlemmar till rörelsen och uppmuntra till lokal organisering. På vissa håll, där industrialiseringen gått längre gick organiseringen bättre än på andra. På mindre industrialiserade orter som till exempel längs Norrlands kustland eller i Småland hade frikyrkorörelser och äldre patriarkala ordningar ännu ofta ett djupt rotat grepp. Värvandets av medlemmar och agitation mottogs sällan med öppna armar. Agitatorerna sågs som uppvigglare och motverkades hårdnackat och systematiskt av det lokala borgerskapet och storbönder som ägde marken. Stora ansträngningar gjordes för att hindra agitatorerna från att tala och ofta utfärdades mötesförbud, vilket försvårade deras arbete.

I frågelista NM80 kommer en sagesperson från Idesjö glasbruk i Småland till tals. Han berättar att "När någon agitator kom dit före den tid, då fackföreningen bildades, blev möteslokalen någonstans i den fria naturen, dock helst på en plats där man var skyddad för obehörigas blickar". Inte sällan tillkallades länsman för att med våld skingra folksamlingar och förhindra att möten ägde rum. När den kände socialdemokratiska agitatorn Frans Elof Elmgren en söndag 1901 besökte Älghult skall en särskilt målande händelse ha utspelat sig. Elmgren skulle tidigare ha besökt socknen ett par gånger, men utan resultat då man i socknen var rädd för det så kallade "socialistspöket" och gjorde allt för att motverka det "socialistiska giftet". En lokal fackföreningsman hade för detta nya tillfälle hyrt en plats på en äng av en lokal markägare. Mötet hade planerats äga rum strax efter gudstjäns-

ten, klockan ett. Ett dussintal personer hade vid mötets början infunnit sig för att lyssna till talaren. Medan de väntade hade ställföreträdande länsman uppenbarat sig i följe med den markägare som hade hyrt ut platsen för att avvisa samtliga mötesdeltagare. Nu förbjöd markägaren skaran att hålla möte på hans ägor. Någon av deltagarna hade då föreslagit att följet istället skulle gå till ett näraliggande vägshål, där Elmgren och åhörarna samlades vid vägkanten. Sagespersonen berättar hur länsman, som bar en krycka, så snart Elmgren börjat tala, hade "fattat sin krycka med en hand i vardera ändan på denna" och "[s]tött honom för bröstet, så han höll på att göra en kullerbytta baklänges". Men skådespelet var inte slut med det. Länsmans legodräng hade därpå selat på en häst, spänt denne för en vagn och i fullt trav kommit skrikandes "öppna vägen, jag ska fram" för att sedan köra runt i vägkorsningen och driva åhörarna ned från vägkanten. Knappt ska legodrängen ha dragit vidare innan en annan man, åtföljd av son och dotter, i rask fart kommit till valplatsen ropandes "det här är mina ägor, här får ingen va, bort med Er härifrån" (Nm 80 Glasbruksarbete 1;2:0050-54).

Berättelsen om händelsen i Älghult reser frågor om kopplingen mellan jordegendom och demokrati. Vi ser hur utrymmet för demokrati och politiskt inflytande kringkars av lokala ägandeförhållanden, där enskilda aktörer kunde träda in i och styra den demokratiska processen på grundval av egendomsrättsliga förhållanden. – Vem tillhörde vägarna? Vad fick de användas för? Vem bestämde det? Å ena sidan kan sådana frågor diskuteras utifrån ett sociopolitiskt perspektiv, men de kan också studeras med ett öga för juridiska och strikt ekonomiska angelägenheter. Längs denna horisont utgör historikern Erik Lindbergs senaste bok *Välfärdens vägar* en empirisk djupdykning i det svenska vägsystemets ekonomiska och förvaltningspolitiska infrastruktur. I boken undersöker Lindberg hur ansvaret för rikets vägar har diskuterats och besvarats på

olika politiska nivåer åren 1850–1944. Som utgångspunkt intresserar sig författaren för vad han ser som det förhållandevis sena förstatligandet av ansvaret för landets vägar. Han reser frågor om varför det skedde så sent och varför det genomfördes så hastigt när det väl genomfördes? Hur kom det sig att vägunderhållet i Sverige var decentraliserat till enskilda personer ända in på 1920-talet? Boken rymmer många viktiga insikter och bidrar substantiellt till vår förståelse för organisationen av de svenska vägarna.

Lindberg har i första hand förlitat sig på ett empiriskt källmaterial bestående av offentliga utredningar och riksdagstryck som ger honom inblick i för tiden rådande debatter, vad som vid olika tidpunkter uppfattades som reella problem som behövde lösas och vilka lösningar som ansågs ekonomiskt, administrativt och politiskt tänkbara. I några fall hämtar han lokala uppgifter rörande vägunderhållet i Västmanland för att konkretisera de mer övergripande utsagor som finns i utredningarna och riksdagstrycken. I materialet studerar han vilka problem med vägarna som diskuterades, på vilken samhällsnivå man ansåg att beslut rörande vägarna skulle tas och hur vägarna skulle finansieras.

Boken är skriven i dialog med två vanligt förekommande ståndpunkter inom forskningen på området. Närmare bestämt att de svenska vägarna under 1800-talet skulle ha hållit en hög internationell standard och att 1944 års förstatligande skulle ha berott på att bilismens genombrott under 1910- och 1920-talen skulle ha motiverat centralt administrerade automobilskatter.

Genom sin studie menar Lindberg att det inte finns något stöd för slutsatsen att vägnätet höll hög kvalitet före 1920. Istället visar underlaget från olika kommittéer och utredningar att vägarna uppfattades som undermåliga. Lindberg beskriver hur den svenska industriella revolutionen i stor utsträckning var förlagd på landsbygden och menar att detta utgjorde en viktig bakgrund till varför

kvaliteten och förvaltningen av landet under denna tid växte fram som en allt viktigare fråga. Etablerandet av industrier runt om i landet ska enligt Lindberg (i samstämmighet med den ekonomiskhistoriska forskningen på området) ha medfört en ökad ekonomisk rörlighet och ett växande behov av fungerande vägar. Infrastruktur, såsom vägar, gav möjlighet till kommunikation, förflyttning av tillgångar eller utbyte av varor och tjänster inom och mellan regioner. Detta innebar att fungerande vägar alltmer blev en kollektiv nytthet och att de som sådan förutsatte offentliga åtgärder för att skapas och underhållas. Men detta var enligt Lindberg förenat med många problem.

En återkommande fråga hos de olika kommittéerna var hur den så kallade naturhushållningen av enskilda väglotter – alltså att enskilda individer ansvarade för underhållet av avgränsade delsträckor – som var den vanligaste underhållsmetoden, innebar ett drygt och kostsamt arbete för den enskilde beroende på vilka resurser den hade och till vilket syfte den brukade vägsträckan. Naturhushållningen innebar därmed också att behoven och förutsättningarna att hålla hög kvalitet på vägarna såg olika ut. För att hålla en jämn kvalitet kunde underhållet därför inte baseras på omedelbara intressen och viljan hos enskilda lokala aktörer. Samtidigt innebar rädslan för småskjutsproblem ett hinder för uppnåendet av gemensamma kvalitetsmål, då enskilda aktörer, som företag eller lokala markägare, kunde tveka att själva investera eftersom andra skulle kunna dra nytta av investeringen utan att själva bidra till den. Av den anledningen underhölls vägarna under lång tid endast sporadiskt medan de däremellan lämnades att förfalla. Resultatet blev enligt Lindberg att statens förhållandevis påkostade satsningar på byggandet av vägar mellan 1840- och 1910-talet inte innebar några förbättringar beträffande kvaliteten.

Ytterligare ett problem bakom svårigheterna att samordna underhållet visade sig dels vara oenigheter i synen på hur ansvars-

områdena och kraften att fatta beslut skulle fördelas på olika politiska nivåer, dels genom att den politiska samhällsorganisationen i sig genomgick förändringar, dels på grund av motstridiga intressen hos enskilda aktörer på de olika nivåerna. Under 1800-talet hade emellertid en tydligare indelning av Sverige i olika politiska nivåer, kommuner, landsting och stat börjat ta form. Från och med 1895 infördes dessutom ytterligare en form av politisk indelning – ”vägdistriktet” – som styrdes av vägstämmorna. Men allmän och lika rösträtt var ännu inte verklighet. Och när den så småningom genomfördes i kommunala val 1918 så fortsatte rösträtten vid vägstämmorna att graderas efter inkomst och förmögenhet. Också bolag hade rösträtt, vilket innebar att det på många håll var möjligt för starka aktörer att diktera vad som skulle ske inom vägdistriktet. Det långtgående individuella och lokala självbestämmandet innebar att gemensamma satsningar och mål kunde motverkas och helt enkelt blockeras av enskilda individer eller lokalsamhällen. Den politiska viljan till förstatligandet av vägunderhållet följde därför ett tydligt mönster: Medan lokala institutioner som var direkt inblandade i väghållningen, såsom vägstämmor, länsstyrelser, Svenska landskommunernas förbund och Svenska vägstyrelsernas förbund, var negativt inställda och förespråkade kommunalt självstyre var de som inte direkt berördes av landsbygdens väghållning positiva till ett förstatligande.

Lindbergs läsning är noggrann, analysen empirinära och undersökningen utgör ett betydelsefullt bidrag till forskningen om den svenska välfärdsstatens förvaltningspolitiska framväxt. Men troheten till materialet och Lindbergs teoretiska fokus på ”fiskal federalism” lider av samma svaghet som många spelteorier. Den förbiser sådant som inte ryms i den rationella teoretiska modellen. Frågor om vägarnas sena förstatligande besvaras med utgångspunkt i den omedelbara ekonomiska rationaliteten hos enskilda aktörer, så som de manifesterar sig i det utvalda källmaterialet.

Och eftersom källmaterialet i första hand består av rapporter och utredningar blir diskussionen och historieskrivningen väldigt teknisk och beroende av förvaltningspolitisk terminologi. Den som någon gång arbetat med politiska processdokument torde vara bekant med deras ofta mystifierande språkbruk där aktörer formaliseras och döljs bakom förvaltningspolitiska kategorier. På grund av Lindbergs fokus på diskussionen om på vilken nivå beslut kring vägarna bör fattas antyds det att det i första hand är motsättningen mellan stad och land, eller centrum och periferi som driver de former som vägunderhållet tar under perioden. I bästa fall får vi syn på hur enskilda aktörer utifrån egenintresse ställer sig i olika frågor.

Jag brukar undvika att ställa frågor om sådant som inte står i texten, men här tycks sådant som inte behandlas ha direkt bäring för hur innehållet bör förstås. I en bok som handlar om aspekter av välfärdsstatens framväxt är frånvaron av kollektiva aktörer som arbetarrörelse eller organiserad borgerlighet påfallande. Ingenstans nämns heller aktörer som politiska partier. Vägen till välfärd beskrivs därmed som en juridisk process där olika förvaltningsnivåer knyts till varandra. Det individuella ställs mot det lokala, som ställs mot det nationella. Vad vi får är en redogörelse för hur olika beslutsnivåer interagerade med varandra utan någon ingående diskussion om vems intressen som fanns representerade på de olika beslutsnivåerna. Politik reduceras till en juridisk process utan hänsyn till sociala materiella intressen och större, mer övergripande ideologiska ställningstaganden. Detta medför att vi för att verkligen förstå vad som behandlas blir nödgade att ta hjälp av såväl kringkanskaper som vår förmåga att läsa mellan raderna. – Vem var det i praktiken som på det lokala planet motsatte sig rörelsen mot förstatligandet och varför? Ur ett sociopolitiskt perspektiv blir frågan större än att handla om snäva egenintressen. Endast vid ett fåtal tillfällen gör Lindberg explicita kopplingar

mellan de beslut som fattas och eventuella gruppintressen, som när han konstaterar att det ofta var de mer bemedlade som fick föra de lokala intressenas talan.

Lindbergs undersökning bidrar på detta vis inte bara med viktiga kunskaper om hur förvaltningen av rikets vägar under perioden utvecklades från naturhushållning till statligt ansvarsområde, den öppnar också upp ett fält av viktiga frågor som vi inom den socialhistoriska forskningen kan bygga vidare på. – Vilken roll spelade den under tiden framväxande arbetarrörelsen och socialdemokratin på vägen till förstatligande, för att inte tala om den lokala oviljan emot denna? Som exemplet med Frans Elof Elmgren påvisar fanns det ju vid sidan av de omedelbara förvaltningsekonomiska intressen som Lindberg tydligt illustrerar, uppenbart långsiktiga och samordnade ideologiska intressen hos lokala markägare att behålla makten över rummet och att mota det ”socialistiska giftet”.

Daniel Bodén, Huddinge

Is – på olika vis. Nils Erik Villstrand & Kasper Westerlund (red.). Meddelanden från Sjöhistoriska institutet vid Åbo Akademi nr 37. Forum navales skriftserie nr 84. Åbo 2022. 172 s., ill. ISBN 978-952-12-4156-7.

Presentationer från ett webinarium med historisk tyngdpunkt arrangerat av Sjöhistoriska institutet vid Åbo Akademi 2021 utgör den här bokens stomme. Som kulturhistoriskt forskningsområde framstår is som ett Terra incognita och det var säkert välbetänkt av historikern Nils Erik Villstrand och intendenten vid Sjöhistoriska institutet Kasper Westerlund att bjuda in etablerade nordiska forskare med varierande inriktning för att foga samman en så trygg kunskapsbas som möjligt och inte riskera att hamna på tunn is. Redaktörernas

inledning kopplar samman de olika bidragen i resonemang om hur kunskaper byggts upp, hur olika möjligheter utforskats och vilka utmaningar människor mött i relation till is.

I en första uppsats refererar civilingenjören Johan Porsby till en svensk isordbok som listat nära 1400 ord med anknytning till is, medan en annan förteckning visar 300 samiska ord som rör is och snö. Ordrikedomen avspeglar behovet av preciserande begrepp för den som är beroende av det frusna vattnets egenskaper, antingen det gäller skoterförare, skidåkare eller slädtransporter. För sjöfarten finns iskartor med begrepp som de flesta känner igen från väderleksrapporteringen: ”isfritt”, ”spridd drivis”, ”vallar eller upptornad is”, ”råk”. Det finns absolut positiva begrepp laddade med is (”glansis”, ”ispimpling”, ”isen är bruten”) men av uppsatsen framgår ändå att begreppsapparaten kring is oftare är koppade till faror och problem.

Här kan recensenten infoga egna minnen från morföräldrar som var jordbrukare på en liten ö mitt i jämtländska Storsjön. Här levde man omgiven av is under vinterhalvåret, vilket underlättade allt från mjölktransporter till kyrkfärder. Men isen representerade också risker och jag minns talesättet: ”När det inte bär, så bär det.” Det kunde tolkas som att den som gav sig ut på dålig is (eller – i överförd betydelse – företog våghalsig köpslagan, långskott under älgjakter eller vilda chansningar i canastagivarna) och mot förmodan ändå klarade sig upp på det torra var värd en viss beundran för sin dådkraft.

Idag går det knappast att hantera en historieskrivning kring ämnet is utan hänvisning till de pågående klimatförändringarna. I en uppsats om islossningen i den långa och forsriska Aura å skildrar historikern Stefan Norrgård genom fyra nedslag mellan 1771 och 1999 effekterna av den våldsamma midvinterislossningen. Åbos gator kunde belamras av is där hus och träd utmed vattendraget förstördes. Eftersom åns islossning noterats sedan 1740-talet finns en övertygande konti-

nuitet som kan visa hur förhållandena ändrats. Vi vet därför att islossningen 1744 var så våldsam att vattnet steg över kajerna och trängde in i husens källare. 1837 skapades en tsunamiliknande situation då en ispropp gav med sig och isblocken slet med sig båtar, broar och bryggor. Under islossningen februari 1882 forsade isflaken ner mot Åbo centrum och drog med sig brodelar, stockar, tunnor och ett lik efter någon som sannolikt tidigare gått genom isen. Den traumatiska historien om isproppar, islossningar och återkommande katastrofer kan emellertid ha nått sitt slut genom allt mildare vintrar med senare tillfrysning och tidigare islossning. Kanske vågar man säga att intet ont finns som inte för något gott med sig.

När Öresund frös till is 1838 uppstod en temporär bro mellan Sverige och Danmark, vilket utnyttjades av aktivister inom rörelser igångsatta decennier tidigare och som främjade idéer om nordisk och skandinavisk gemenskap. Isvandringar anordnades därefter under en följd av år då hundratals studenter från Lund respektive Köpenhamn kunde korsa den isbelagda gränsen och besöka varandra. Gränsbevakande myndigheter försökte reglera de unga skandinavisternas entusiasm och förhoppningar om internationellt brödraskap, men strömmen av människor över isen gick knappast att hantera med de tull- och passkontrollanter som fanns tillgängliga. Från Helsingborg uppskattades antalet danskar till 3 000–4 000 och minst lika många svenskar rörde sig mot Helsingör. Det var bara tre decennier sedan de forna arvfjenderna legat i krig och det är inte svårt att föreställa sig euforin hos de engagerade studenterna när de kunde använda isen för att under fackelsken och musik demonstrera endräkt och harmoni. ”Två folk med gemensam historia och kultur närmade sig varandra frivilligt när isen slog en brygga över gränsen”, skriver etnologen Fredrik Nilsson och visar hur isvandringarna blev ett narrativ med stark laddning i skandinavismens historia.

När varuproduktion och transporttekniker förändrades i samband med industritillväxten efter 1800-talets andra hälft påverkades också människors förväntningar på resande och varutillgång oavsett årstid. Ekonomihistorikern Per Hallén har ur pressarkiven samlat uppgifter om isläggningen utmed Göteborgskusten och hur varuflödet genom Göteborgs hamnar påverkades av isläget. Den förindustriella hamnen hade anpassat sig till naturens utmaningar genom att lossning och lastning kunde ske vid iskanten eller från en uppsågad ränna. Man var van vid att dra ner på takten under de månader då isen inte gick att forcera och även om vintern även i övrigt ledde till svåra umbäranden för arbetarfamiljer så övervintrade handel och varuproduktion. Annat blev det när industrier och järnvägar krävde ökat behov av energi. Under 1845 importerades 8 500 ton stenkol till Göteborg, 1888 lossades här 283 000 ton! Det säger något om behovet av att ha hamnarna öppna och om behovet av isbrytare. Tekniken att manuellt såga rännor i isen dög inte längre och rännorna krävde dessutom underhåll då de gärna frös igen. Efter långa diskussioner hade Göteborgs stadsfullmäktige äntligen beslutat anskaffa en isbrytare som lämnade stapelbädden vid Lindholmens hamn 1882. Nu och framöver kunde farlederna in mot staden hållas öppna under vintrarna, vilket naturligtvis betydde mycket för import och export.

Isbrytning och isbrytarbyggnation är kostsamma projekt och finansieringen har som regel skapats mot en fond av frågor kring industrins internationella konkurrenskraft, statlig industripolitik och regionalpolitik. Ekonomihistorikern Martin Erikssons bidrag ger en inblick i hur resonemangen utvecklats. Vi kan bara föreställa oss stränga vintrar utmed den långa Norrlandskusten och alla hamnar i Bottenviken för att inse vikten av en isbrytarberedskap. Svensk och finsk basindustri må ha konkurrerat på världsmarknaden, men man har också delat erfarenheter av hårda isvintrar och här finns därför ett sekelgam-

malt samarbete för att ta fram gemensamma standarder, effektiva isbrytare, krav på fartygs motståndskraft mot istryck, isbrytarassistans, etcetera. Det har också tecknats avtal om nordisk samverkan, där alltså även Danmark och Norge ingår. Konstruerandet av det krävande isbryartonnaget mår också väl av samverkan. Sveriges första havsisbrytare – *Isbrytaren II*, senare omdöpt till *Sankt Erik* – sjösattes från Finnboda varv 1915 och finns idag bevarad som museifartyg. Den som likt recensenten sett den tre våningar höga aktre maskinen i arbete glömmer det aldrig! Andra svenskbyggda isbrytare levererades av bland andra Lindholmens varv, Götaverken och Kockums – samtliga varv nu nerlagda. Det är ingen slump att Wärtsilävarvet idag har en världsledande ställning som isbrytarproducent.

Finland var ett i stort sett vinterstängt land fram till att järnvägar, telegraf och ångfartyg kunde bryta isoleringen från andra hälften av 1800-talet. Nu kunde den finska exporten av timmer, sågat virke och tjära kompletteras med smör som fann avsättning på europeiska marknader. Trådrulleexport till England (världens största trådproducent) samt massa- och pappersindustriprodukter till Ryssland och Västeuropa skapade affärskontakter. Sedan en serie kraftfulla isbrytare anskaffats mot sekelskiftet 1900 kunde allt fler hamnar hållas öppna längre på hösten och tidigare på våren. Vintersjöfarten och därmed exporten av landets viktigaste produkter kunde nu pågå året runt. Historikern Jorma Ahvenainen beskriver levande via exportstatistik hur ett sömnigt Finland öppnas upp: ”Utvecklingen av vintersjöfarten drev för sin del ner finnarna från de varma ugnsbänkarna där de hade haft för vana att kura under vintern” (s. 147).

Historikern Per G. Norsengs bidrag visar hur norsk isexport kan ses ingå i ett nord- och västeuropeiskt moderniserings- och integreringsprojekt som fick ekonomiska och kulturella effekter. Under 1800-talets andra hälft och 1900-talets början gav handel med is betydande inkomster för skeppsredare, sjöfolk och

tusentals andra kustbor i Norden. Dessutom nyttjades ett stort antal små och medelstora segelfartyg – ibland mer eller mindre utrangerade – i den lönsamma verksamheten. Is behövdes för kylning av mat och drycker och gick på export till framförallt England, men också till en rad andra europeiska länder. Bara från Norge – som var den absolut marknadsledande exportören bland de nordiska länderna – utskeppades under toppåret 1898 1,5 miljon ton is, överträffat bara av varuslag som trävaror och fisk.

Naturisen var en närmast uteslutande resurs som kunde hämtas ur sjöar och vattendrag. Detta krävde inledningsvis varken särskilt komplicerade investeringar i redskap eller transportmetoder och det manuella arbetet gav värdefulla kontantinkomster för människor i kustbygderna. Om den exporterade isen under tidigt 1800-talet oftast gick till kontinentens överklassiga lyxkonsumtion av glass och kylda drycker ändrades detta i samband med den industriella revolutionen. Nya mat- och dryckesvanor etablerades successivt bland arbetarbefolkningen i de växande storstäderna och kyltransporter via tåg och fartyg anordnades för att till exempel exportera livsmedel. Is måste nu lagras och behövdes året runt också inom sjukvården, för kemisk industri, luftkonditionering etcetera. Isstackar täckta av sågspån och torv kompletterades av särskilda lagerhus på de viktiga utlastningshamnarna, där också särskilda isrännor byggdes för att rutscha ner isblocken mot fartygens väntande lastrum.

Norge och Norden var inte ensamma om att söka lösningar för att täcka de ökande behoven av kall energi. Långväga istransport via fartygsköl var tidigt etablerad i USA där köttindustrier i Chicago och bryggerier i Milwaukee krävde fungerande ”köldkedjor”. I England erbjöd järnvägens etablering under tidigt 1800-tal möjlighet att frakta stora mängder av färsk kyld vitfisk till den växande arbetarbefolkningen och på så sätt kom den norska isexporten att bidra till skapandet av

den brittiska nationalrätten ”Fish and chips”. Och för att dra verkningarna ännu längre, så bidrog isen också till europeiska kolonisationsprojekt genom att göra det möjligt för kolonialtjänstemännen och deras familjer att leva ett liv som man var van hemmavid, med kylda drycker och glass som kunde lindra i den obekväma hettan.

När modernare frys- och kyltekniker successivt introducerades avklingade förstas marknaden för naturisen, men ännu in på 1960-talet kvarstod en del användningsområden. Och för den entreprenör som kunde nyttja billig arbetskraft och hade en lämplig istäkt så fanns det även fortsatt pengar att tjäna. Ännu in på 1950-talet var ”iskarlen” vanlig i svenska småstäder då de zinkplåtsfodrade isskåpen skulle fyllas.

Det är som framgår en rejäl omgång isrelaterad forskning som här presenteras. Ändå är det uppenbart att seminariet och dess bok hade vunnit på att kompletteras med arbetslivshistoriska perspektiv. Ingenting framgår av de 172 välskrivna sidorna om hur besättningarna levde och arbetade på de hundratala små och medelstora fartyg som trafikerade istraderna. Kanske saknas helt enkelt sådana studier, men desto större anledning då att efterfråga den kunskap som med all säkerhet gömmer sig i de många sjömansdagböcker, biografier, brev och andra dokument som insamlats vid maritimhistoriska museer. Påfallande magert är det också med bokens beskrivningar av isupptagning, transport och annan hantering som ju måste ha sysselsatt tusentals människor. Avsnitten om folkliga benämningen på is liksom de korta inslagen om de arbetstekniker som använts av skärgårds- och sjöfolk i kampen med is ger en föräning om de kulturhistoriska rikedomarna.

Viss kompensation får läsaren då boken är rikligt illustrerad med fotografier som visar hur man sågar, släpar och slädar fram de blytungta isblocken, hur skärgårdsborna drar vinternot, hur isblocken tornar upp sig och hur de tappra isbrytarna stångar sig fram.

Eftersom ju en bild brukar säga mer än tusen ord får läsaren här ändå värdefulla inblickar i den mödosamma ishanteringen. Men som sagt, om sjöfolkets förhållanden eller kustbornas dagliga värv knappt ett ord. Vid kommande is-seminarier vid Sjöhistoriska institutet kommer förstås företrädare för visuell antropologi, folkloristik och arbetslivsforskning att komplettera den inspirerade forskarpanelen.

Anders Björklund, Saltsjö-Duvnäs

Gunnar Nygren: *Kolning: historier och hantverk*. Appell förlag, Stockholm 2022. 232 s., ill. ISBN 978-91-9866-437-9.

Produktionen av kol i kolmila var helt fundamental för den svenska ekonomin som under lång tid baserades på järnindustrin. Arbetet i skogen, med vedhuggning, stapling av ved och vaktandet av milan präglade tusentals människor under flera hundra år och tillgången till kolningsved diskuterades flitigt bland bruksägarna. Även om minnena av verksamheten är djupt rotade i den svenska folksjälen och förevigade i exempelvis Dan Anderssons diktning så är den faktiska kunskapen ofta anekdotisk till sin karaktär. Ska man tro på de människor jag själv har pratat med på den uppländska landsbygden verkar alla ha varit med och kolat en mila, eller ha haft en avlägsen släkting som omkommit då en mila kollapsat. Kolningens tysta, praktiska, kunskap är på väg att försvinna, i och med att den sista generationens kolare blivit äldre och lämnat in kolharkan. För oss med ett visst kulturhistoriskt intresse är det därför roligt att det då finns hembygdsföreningar och andra entusiaster som håller kunskapen vid liv genom att bygga och kola ett växande antal milor runt om i Sverige varje år. Gunnar Nygren är en av dessa personer som har varit med och byggt och kolat milor, framför allt i Skottvång i Södermanland. Med utgångspunkt i detta

arbete har Nygren nyligen publicerat boken *Kolning: historier och hantverk*.

Under åren har det skrivits hyllmeter av handböcker i kolningens praktik och ett mindre antal böcker om kolningens ekonomiska värden. I Gunnar Nygrens bok tas dock ett mer övergripande grepp som sätter in kolningen i ett kulturhistoriskt perspektiv där dess tre grenar – praktik, ekonomi och folklore – förenas, i skärningspunkten mellan industrihistoria och skogsbruk. Nygren stannar dock inte vid det kulturhistoriska utan lyfter även perspektiven och blickar framåt genom att diskutera produktionen av dagens grillkol liksom träkolets positiva effekter på de pågående klimatförändringarna.

I bokens tio kapitel redogör författaren för kolningens betydelse för järnindustrin och därigenom även för den svenska ekonomiska utvecklingen. Nygren beskriver kolarnas situation som en kombination mellan hårt, slitsamt och farligt arbete men också ett visst mått av frihet, gott kamratskap och möjligheterna att sköta sig själva i skogarnas vildmarker, samt 1900-talets framväxande arbetarrörelse bland skogsarbetarna och organiserade krav på bättre arbetsförhållanden. Kolardiktningen bredas bortom Dan Andersson och här återkommer den tudelade bilden av kolaren som en gränsvarelse mellan natur och människa eller mellan underordning och skogens frihet. I två kapitel diskuterar Nygren också dagens globala kolproduktion och användning – framför allt för sommarens grillfester eller diverse hantverk, men även som jordförbättrare inom jordbruket eller som kolsänka. Nygren diskuterar också dagens produktion av grillkol som del av globala handelsnätverk som bidrar till utarmning av den biologiska mångfalden och även i vissa fall kan bidra till att finansiera terrorverksamhet.

Gunnar Nygren är professor emeritus i samhällsvetenskaper vid Södertörns högskola, journalist och författare och kombinerar därför akademiska insikter med de praktiska erfarenheterna från kolningen i Skottvång.

Det ligger också ett gediget forskningsarbete bakom innehållet i boken. Med den akademiska bakgrunden kan min största invändning mot boken uppfattas förvånande, men boken saknar tydliga referenser och ordentliga källhänvisningar. Det finns förvisso en referenslista i slutet men denna framstår snarast som en lista med lästips för fortsatt fördjupning. Min förhoppning är att bokens nästa upplaga kan förses med åtminstone fotnoter för att därigenom kunna fylla en större funktion vid fortsatta fördjupningsarbeten.

Jag upplever ytterligare två problem vid läsning av Nygrens bok:

Gissningsvis har boken tillkommit under en relativt utdragen tid, och/eller skrivits vid olika tillfällen. Det förekommer en hel del upprepningar mellan de olika kapitlen. Kanske är det ett medvetet val för att enskilda kapitel ska kunna läsas fristående, men för mig, vid en koncentrerad läsning, blir det lite irriterande.

Dessutom finns det ett kronologiskt fokus på kolningens sista hundra år (1850–1950). Detta är vanligt vid diskussioner om kolning. Även om detta är en viktig period och källor och handböcker är mer lättillgängliga så leder det till att många hundra år med teknikutveckling kommer i skymundan. Kunskapen gällande de äldre perioderna framstår även i vissa partier som sämre underbyggda.

Trots dessa invändningar har Nygren skrivit en mycket insiktsfull och läsvärd bok med ett spännande helhetsgrepp. Mycket intressant är att boken inte bara handlar om en historisk kolning utan även att diskussionerna sträcker sig fram till idag och till och med blickar framåt. Nygren skriver i förordet att han med boken vill inspirera till kolning i olika former. I och med det breda anslaget som inte bara behandlar ett kulturhistoriskt värde och inte minst genom bokens formgivning tror jag att han kan lyckas. Det är en estetiskt tilltalande bok, rikligt illustrerad och elegant layoutad. Det är idag också en glädje att läsa böcker som är tryckta på bra papper och som är ordentligt inbundna. Den 230 sidor tjocka

boken är, trots det lilla formatet, det närmaste en kolningens coffee table-bok man kan komma. Tack vare Nygrens bok kommer hipster-Sverige på framtida grillfester inte bara diskutera typ av humle i ölen och djurhållningen för de köttbitar som ligger på grillen utan även hur kolet är framställt.

Andreas Hennius, Uppsala

Johan Samuelsson: *Läroverken och progressivismen. Perspektiv på historieundervisningens praktik och policy 1920–1950*. Nordic Academic Press, Lund 2021. 290 s., ill. ISBN 978-91-88909-80-0.

Under parallellskolesystemets tid sågs folkskola och läroverk som kontrasterande skolformer. Läroverken, med rötter så långt tillbaka som medeltidens katedralskolor och 1600-talets stiftsgymnasier, traderade ett allmänbildande kulturarv. I sin metodik uppfattades de som gammalmodigt slentrianmässiga. Katederundervisning utifrån modellen läxa, förhör, ny läxa med frågor och svarmetoden dominerade. Läroverkskulturen kunde som i Skaraadjunkten Hugo Swenssons romaner glorifieras eller tvärtom som i Ingmar Bergman och Alf Sjöbergs 40-talsfilm *Hets* demoniseras. Inom folkskollärarkåren, inriktad på medborgarfostran i symbios med folk rörelser och demokratisträvanden, mötte reformpedagogiska idéer med utrymme för elevaktivitet större gensvar. Det var en reaktion gentemot katekesrabblande, mekanisk minnesinläring och ensidig grammatik- och årtalsexercis. Skolan borde, hette det, mer likna ett laboratorium än ett auditorium. I den myllan uppstod vad som benämns folkskoleprogressivism.

Är bilden så ensidig som den utmålats eller var skillnaden mellan skolformerna mindre iögonfallande? Nästlade sig männe progressivismen in även på läroverken är den

fråga Karlstadshistorikern Johan Samuelsson ställer i studien *Läroverken och progressivismen. Perspektiv på historieundervisningens praktik och policy 1920–1950*. Ambitionen är att revidera, åtminstone nyansera gängse uppfattning. Konkreta exempel för att stödja sin tes hämtar han främst från historieämnet. För att perspektivet skall bli klassrumsnära utnyttjas lärarnas egna redogörelser för sin undervisning. Tidsmässigt ligger fokus på mellankrigstiden, utsträckt fram till besluten om enhets- och grundskola. En huvudkälla utgör de lärarberättelser som 1946 års skolkommission lät samla in. I Samuelssons målsättning ingår att inte bara rang- och provårsläroverk skall uppmärksammas. För representativitetens skull ges mer perifera real- och kommunala mellanskolor och gymnasier plats i undersökningen.

Sedan statens provskola Nya Elementar mist mycket av sin ursprungliga profil fick reformpedagogiken, med inspiration från Ellen Key, fäste vid Whitlockska samskolan och Göteborgs högre samskola. Till dem som verkade för en metodisk förnyelse vid läroverken hörde Nils Hänninger, nordist, undervisningsråd och flitig utgivare av läroböcker och antologier i modersmålet. Han var en moderniseringsivrare med intresset riktat mot USA, vars undervisningsväsen han studerat på plats. 1939 lät han publicera *Ny skola – och gammal*, ett försök att föra in delar av folkskolans arbetssätt i läroverken. Hänninger ingick i redaktionen för den Göteborgsbaserade pedagogiska tidskriften *Skola och samhälle* och var medlem av *The New Education Fellowship*, vars svenska gren döptes till *Förbundet för ny uppfostran*. Samuelsson går vidare och pekar på nytänkande hos välmeriterade, disputerade lektorer. Där återfinns Ernst Söderlund vid Södra Latin, senare professor i ekonomisk historia. Tillsammans med Hänninger gav han ut *Arbetuppgifter i svensk historia för realskolan*.

Andra som presenteras som nydanare är Birger Lövgren vid Södra Latin, Carl Daniels-

son i Norrköping, Bjarne Beckman i först Skara sedan Strängnäs, Ragnar Gullstrand i Nyköping, Lundsbergsrektorn Einar Gauffin samt Gunnar Hesslén, Sverker Arnoldsson, Helge Gullberg och Gösta Johannesson, alla under en period verksamma i Göteborg, progressivismens kanske starkaste fäste, dock främst inom folkskolefären. Samuelsson är angelägen att påpeka att reformsinnade pedagoger fanns på mer perifera orter såsom Värnamo, Eksjö, Filipstad, Arvika, Bollnäs och Skellefteå, där under en period Maj Bosson-Nordbö, senare undervisningsråd, verkade.

Undervisningen i historia blev mer problematiserad men utifrån gängse kanon med nationsbyggande, kungagestalter, krig och utrikespolitik i fokus. Traditionella tvistefrågor som Stockholms blodbad, forskningens skiftande syn på Gustav Vasa, Gustav II Adolf och Karl XII kunde debatteras. Kvinnliga läroverksprofiler som Beth Hennings, rektor för Stockholms Södra flickläroverk, Greta Hedin vid Göteborgs flickläroverk och Dagmar Lange (känd som deckarförfattaren Maria Lang) vid Nya Elementar för flickor, fann inriktningen ensidig och ville ge större utrymme åt sociala frågor och kulturutveckling. Därtill fanns kritik mot att undervisningen sällan nådde fram till nutiden. I sina memoarer skriver södralatinaren Tomas Tranströmer, att aktuella världshändelser knappast berördes men att det var annorlunda i kollegierummet, där andra världskriget också utkämpades.

Latent fanns en politisk dimension i skoldebatten i så måtto att de reformsinnade lutade åt mer vänsterfrälst liberalt håll. Progressivismen med dess aktivitetspedagogik och arbetsskola rönt motstånd och där förekom extremfall såsom dess ihärdige kritiker Georg Brandell, pedagogiklektor vid Uppsala folkskoleseminarium. Han hamnade så långt ut i den politiska öknen att han 1947 publicerade den nazivänliga och famösa *Hitler och hans verk*.

Samuelssons bok synes ha forcerats fram. I varje fall har det brutit i korrekturläsningen.

Att rektorn Carl Danielsson får sitt förnamn stavat ömsevis med C eller K är måhända en petitesse. Värre är att Simon Erlandsson, vid 30-talets slut redaktör för *Tidning för Sveriges läroverk*, läroboksförfattare och senare rektor för Nässjö läroverk, fått sitt namn omkastat till Erland Simonsson. Då det gäller de kända akademikersläkterna Weibull och Ahnlund har det blivit hopp mellan generationerna, så tillvida att de korrekta namnen Nils Ahnlund och Lauritz Weibull bytts ut mot Knut Ahnlund och Martin Weibull. Den debattglade ofta förekommande Birger Lövgren har placerats på Norra i stället för Södra Latin. Att det två gånger talas om slaget vid Brömsebro får ses som en horrrör. Av sammanhanget framgår att det inte är freden i Brömsebro som avses utan slaget vid Stångebro.

Att i en tid då lärarna i början av sin karriär ideligen bytte skola – det har talats om undervisningsrallare – placera dem på rätt läroanstalt kan vara problematiskt. Jag blir förbryllad då Gunnar Hesslén, en gång min rektor på Göteborgs Latinläroverk/Hvitfeldtska och hans kollega Sverker Arnoldsson, lektor på Realläroverket/Vasa gång på gång placeras på Göteborgs högre samskola. Förklaringen syns vara att de varit timlärare där och medverkat i skolans årsredogörelser. Erik Brännman placeras på Södra Latin fastän det av notapparaten framgår att han verkade i Gävle, tillhörande skolans profiler. Om Gösta Johannesson är det korrekt att han under 1940-talet verkade vid Göteborgs högre samskola men kanske kunde det ha tillagts att hans lärargärning huvudsakligen var förlagd till hemprovinsen Skåne. Erik Sandberg gjorde förvisso i unga år sina lärospån i Stockholm och Uppsala, men det kunde ha nämnts att hans karriär gick vidare till prestigefyllda rektorat i Falun och Västerås. Det hade varit till fördel om de reformsinnade lärare som ideligen återkommer hade getts en fylligare presentation. Ett motargument kan förstås vara att det inte är personerna som är så centrala utan de innovativa inslagen i sig som källkritik, ämnessam-

verkan, grupparbeten, studiebesök, exkursioner och så småningom beting.

Det var under 60-talet med dess gymnasie-reformer dessa företeelser slog igenom, med ledigare stil och med större samarbetsanda mellan lärare och elever. I en intervju 1970 framhöll tre gymnasierektorer de livliga lektionsdebatter i kontroversiella frågor som kunde förekomma. Som exempel angavs hur en diskussion kunde föras kring Guatemalas politiska och ekonomiska utveckling, fastän få kände till landets geografiska läge.

Trots brister i akribin är det ett intressant forskningsfält Samuelsson, som också något tangerar utvecklingen inom folk- och flickskola, beträtt. Han rekapitulerar väl tidigare forskning utan att där tillföra nämnvärt nytt. Det är framför allt de enskilda lärarnas vardagliga undervisningspraxis som belysts. Det är välkommet att den schablonbild vi matats med blir ifrågasatt. Här föreligger dock ett mörkertal som försvårar att nå full klarhet, då det är osannolikt att lärare lät redovisa sina lektioner lika systematiskt som prästerna sina predikningar.

Hur vittnesgilla mina egna skolminnen är kan ifrågasättas men de hänför sig till senare delen av den period Samuelsson analyserar. Den progressivism jag upplevde på Karl Johansskolan i Majorna, Göteborg, som benämns Nordens pedagogiska Mekka, var av bästa märke, frigörande, med noggrann kunskapskontroll och strikt disciplin utan ringaste stök. Erik Gunnar Asplund var skolans berömde arkitekt och i dess ledning fanns överläraren Elof Lindälv, som ingick i redaktionen för *Skola och samhälle*, och bland lärarna reformpedagogen Ester Hermansson, medlem av 1946 års skolkommision och nämnd i Samuelssons studie. Här fanns inte mycket gemensamt med den progressivismens flumvariant som grasserade under 70-talet och som Kjell Espmark träffande karikerat i sin roman *Lojaliteten*. Skall jag sedan betygsätta provårsläroverket Hvitfeldtska, där jag tog studenten 1957, finns inte mycket att säga

om progressivism. Den existerade knappast men där fanns andra kvaliteter.

Någon relevans för dagens skoldebatt äger Samuelssons historiska studie inte. Progressivismen är inte så välsedd i en tid då större lärarauktoritet eftersträvas med fokus lagd på kunskap i traditionell mening. Det finns en önskan bland lärare på fältet att få återkomma som ämneskunniga, pedagogiskt insiktsfulla, undervisare i stället för ständigt rapportskrivande coacher.

Bert Mårwald, Umeå

Clas Tollin: *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolv tusen kartor*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien Handlingar Antikvariska Serien 58. Skrifter utgivna av Riksarkivet 43, Stockholm 2021. 463 s., ill. ISBN 978-91-88763-24-2.

Med denna förtjänstfulla och mycket praktfulla volym presenterar agrarhistorikern och kulturgeografen Clas Tollin i ord och bild ett unikt kartmaterial, nämligen de så kallade geometriska kartorna som bevarats från stormaktstiden. Framställningen av dessa kartor vid mitten av 1600-talet lade grunden för det svenska lantmäteriet. I april 1628 gav kung Gustav II Adolf den nyutnämnda generalmatematikern Anders Bure (1571–1646) – före adlandet 1624 Bureus – i uppdrag att genomföra en systematisk kartering över hela det dåvarande Sverige. Instruktioner utfärdades. Under närmare tjugo år utbildades en kader av lantmätare som nitiskt började kartera den svenska landsbygden med särskilt fokus på byarnas markanvändning, bebyggelse och anläggningar. Lantmätarna själva presenteras biografiskt i bilaga 3. Boken kan ses som en summering av ett projekt vid Riksarkivet 2001–2014, där hela samlingen kartor över byar och gårdar från 1600-talet skannades, digitaliserades och samlades i en databas.

Boken är indelad i flera större avsnitt, förutom den övliga inledningen diskuteras bakgrund och förebilder, organisation, personal och genomföranden av den geometriska kartläggningen, kartornas innehåll, symboler och manér, karteringarnas rumsliga och kronologiska förlopp, övergångstiden 1660- och 1670-talen, kartorna och verkligheten samt sammanfattning och diskussion. Det finns inte utrymme här att referera varje avsnitt, men vi kan konstatera att de är detaljerade och fulla av fascinerande information. Man läser dem med stort intresse.

Genom lantmätarna och deras kartor kan vi tränga in i kulturhistoriska förhållanden som annat källmaterial svårigen ger oss möjligheter till från denna tid. Detta har förstas forskarna sedan länge upptäckt. I synnerhet under senare år har detta material dock på allvar kommit till användning, exempelvis inom agrarhistorisk, bebyggelsehistorisk, kulturgeografisk, onomastisk och trädgårdshistorisk forskning. I avhandlingsarbeten och specialstudier har detta fina kartmaterial därför kommit till stor nytta, också eftersom det även lämpat sig som illustrationsmaterial. Det finns många intressanta detaljer att upptäcka som ger oss åskådliga inblickar i 1600-talets materiella förhållanden. Sedan kartmaterialet tillgängliggjorts genom digitalisering vid Riksarkivet har särskilt en yngre generation forskare med framgång kunnat använda materialet på ett sätt som tidigare var förbehållet ett fåtal, eftersom det låg utspritt på lantmäteristyrelserna i våra residensstäder. Sverige har genom digitaliseringsarbetet vid Riksarkivet därmed tillgängliggjort kanske en av världens förnämsta kartskatter, där såväl vetenskapliga forskare som bygdehistoriker och släktforskare gratis kan sitta i sin kammare eller på sitt tjänsterum och söka och ladda ner. Bara det är ju en berömvärd bedrift.

Att det här rör sig om ett ovärderligt källmaterial framgår av de många exempel som ges vid bokens genomgång av ämnen som återfinnas på kartorna, exempelvis nyodlingar, humlegårdar, kålgårdar, fruktodlingar, hagar, utmarker, våtmarker, nävertäkt, bastskog, tjärbränning, sved-

jor, salpetersjuderier, fäbodas och djurgårdar. Till och med avrättningsplatser finns markerade med tydliga symboler. Kulturhistoriskt orienterade forskare har mycket att hämta här. Inte minst för forskningsområdet etnobiologi och studier av lokalt resursutnyttjande har kartorna visat sig ha ett utomordentligt stort källvärde. Här finns ibland fascinerande detaljer som vi annars kan ha svårt att få information om. Från Ullfors i Tierps socken omnämns exempelvis en rävkula, det vill säga en rävgrop som användes för att fånga råvar i. Möjligheterna till fördjupningar är oändliga. Jag har själv i samband med ett forskningsprojekt för några år sedan rörande rudodling i äldre tid med kartornas hjälp kunnat konstatera att det var en utbredd sedvänja att hålla rudor i särskilt anlagda dammar vid prästgårdar i mellersta och östra Sverige på 1600- och tidigt 1700-tal. Tollin visar också att ruddammar kunde finnas vid kungsgårdar, och exemplifierar med Ultuna kungsgård söder om Uppsala, Alvastra kungsgård i Östergötland och från Gudhem i Västergötland, där det fanns en damm ”medh alla handa Slagz fisk till Kungz gården”. I några fall finns sådana dammar bevarade in i vår tid, även om flertalet sedan länge är igenlagda och borta. Av stort intresse är också att vattenkvarnar, vilka skapade kvarndammar, är utritade.

Överhuvudtaget är uppgifter om fisken och fiskevatten rikligt presenterade i materialet. Inte mindre än 3 500 gånger omnämns fiske, fiskevatten och fiskebodas. Det angavs i lantmätarnas instruktioner att anteckna uppgifter om vilka fiskevatten som tillhörde de olika byarna. Ibland noteras goda sik- eller strömmingsfisken, och det finns uppgifter om tillgångar på gädda, abborre, mört och braxen, alla betydelsefulla matfiskar under 1600-talet och därför viktiga för att täcka böndernas proteinbehov. Beledsagande texter ger ibland oväntat detaljerade uppgifter. I Vibyträsket på Värmdön fångades exempelvis vilda rudor och lindare (dvs. sutare), enligt en notering på kartan därifrån. I ett 80-tal akter från främst Norrland omtalas laxfisken, vilka var av stor

nationalekonomisk betydelse vid denna tid. En annan fascinerande företeelse som kartorna visar, och som Tollin framhåller i sin bok, är förekomsten av ålfisken, med särskilt anlagda ålhus eller ålkistor. De är tydligt markerade på kartorna vid bland annat forsar. Kartorna ger därmed också en indikation på hur vanlig ålen en gång i tiden var i Sverige. Vi är tacksamma över att detta fantastiska kartmaterial finns bevarat och vi är glada över att Clas Tollin i och med denna volym gett oss en utförlig kulturhistorisk bakgrund till dess tillkomst. Språket är ledigt och föredömligt fritt från onödig jargong.

Ingvar Svanberg, Uppsala

Claes Westling: *Våra historiska arkiv. En slumrande skatt*. Nordic Academic Press, Lund 2022. 180 s., ill. ISBN 978-918-936-133-1.

Under min tid som etnolog har jag alltid befunnit mig nära arkiven. Det var den omedelbara kärleken till den upptäckarlust jag upplevde under mina grundutbildningsår, när jag fick möjlighet att ägna mig åt att läsa, lära och så småningom också forska om människor i förfluten tid, som gjorde att jag fick upp ögonen för det arkivarieyrke som sedan kom att bli en av mina yrkesidentiteter vid sidan av forskare. Som lärare i etnologi har jag tillbringat mycket tid åt att skildra hur arkiv kan användas i studenternas studier och uppsatsarbeten, och som arkivarie vid Nordiska museets arkiv utgör en stor del av mina arbetsuppgifter att tillgängliggöra arkivets samlingar för olika användargrupper.

För den som vill ha en mer översiktlig ingång till hur de olika arkiven ser ut och var man kan hitta handlingar utgör Claes Westlings bok en ovärderlig skatt. Målgruppen för boken är inte bara en intresserad allmänhet utan en allmänhet som redan har vissa kunskaper inom arkivväsendet och som även har

kunskap om vikten av att läsa på och fördjupa sina kunskaper om ingångar till olika källor för historisk forskning. Westling har omfattande erfarenhet på det här området. Han är disputerad och anställd som arkivarie vid Riksarkivet, men har även ena benet kvar i undervisningen på kursen ”Att arbeta med historiska arkiv”, som ges vid Linköpings universitet.

Ett essentiellt perspektiv på historiska arkiv som Westling lyfter fram är frågan om handskrifter och förmågan att läsa och tolka äldre handskrift. Det här är en kunskap som allt färre besitter. Nu finns flera projekt där man lär ett datorprogram att tolka handskrifter. Ett av de mer kända är Transkribus, ett EU-finansierat program. Det här är förstås ett oerhört kraftfullt verktyg som öppnar många av arkiven och gör dem sökbara på helt nya sätt. Samtidigt är det fortfarande oundgängligt att kontrollera de maskintolkade texterna mot ett original och nödvändigheten av att lära sig läsa och tolka äldre handskrifter finns kvar.

Boken börjar med ett inledande kapitel, ”Att arbeta med historiska arkiv”, som förklarar bokens upplägg och stakar ut den väg genom arkivväsendet som boken tar oss med på. Westling går sedan igenom det svenska arkivväsendet århundrade för århundrade, med start i medeltiden. Här är det Svenska Diplomatarium och rättsväsendet som hamnar i fokus, liksom de arkivhandlingar som kyrkan genererade. Från medeltiden slingrar sig boken fram till 1900-talet, och omfattar tiden fram till 1950-talet. Westling pekar ut två anledningar till detta: det mesta av materialet som är äldre än 1950 är tillgängligt och rör sig utanför sekretesslagstiftningens gränser och från 1950-talet och framåt skedde stora förändringar i statsförvaltningen, som utgör ett brott mot tidigare förvaltning.

Detta mer omfattande grepp över arkivens historia och innehåll kräver förstås att begränsningar måste göras, och i framställningen är det tydligt att Westlings erfaren-

heter framför allt rör sig om statsförvaltning och myndighetsarkiv. Det är inte bara hur arkiven vuxit fram och vad man kan hitta i de olika samlingarna som står i fokus här, utan också arkivens egna historia. Riksarkivets krokiga väg från 1618 års kansliordning vid kungliga kansliet via gamla riksarkivet på Riddarholmen till dagens arkivinstitution på Kungsholmen är även den möjlig att ta del av. Indelningen i århundraden bidrar ibland till att en del arkiv innehåll framstår som mer statistiska än de kanske är. Ett sådant exempel är bergsnäringen, som presenteras under kapitlet "1600-tal". Visst är det så att Bergskollegium tillkom då, närmare bestämt 1637, som en överstyrelse, samt att Sverige delades in i bergmästardömen vars bergmästare Bergskollegium hade till uppgift att tillsätta. Hur Bergskollegium förändrats och vilka uppgifter den haft fram till 1857 berättar inte bara om ämbetet som sådant, utan även om den roll som staten haft för näringslivets utveckling. 1600-talets merkantilistiska idéer slår igenom under dess grundande, medan det tidiga 1800-talets liberalistiska tankesätt ville framhäva vikten av att näringslivet skulle befrias från statliga övervakningsmetoder. Under 1800-talskapitlet framträder de samlingar som ofta intresserar yngre forskare idag, till exempel migration. Även om migrationen var mer framträdande under 1800-talet, fanns den förstås även både tidigare och senare.

Även de privata arkiven, de som inte uppstod som ett resultat av statsförvaltningen, rättsskipningen eller statsreligionen, har fått sin plats i Westlings bok. Dessa arkiv brukar kallas privata eller enskilda arkiv och består ofta av arkiv från föreningar, företag, släkter, byar och gårdar. De här arkiven skiljer sig från myndighetsarkiven; bland annat finns det färre lagar som skyddar de här arkiven och värnar om deras framtid. Visserligen har många donerats eller deponerats på arkivinstitutioner eller andra minnesinstitutioner som bevarar dem, men de är mer utsatta än myndigheternas arkiv, vars plats är näst in-

till självklar. I varje kapitel har dessa arkiv en egen rubrik där Westling på ett par sidor redogör för dem. Det är en omfattande verksamhet som ska skissas på ett par sidor och det är många arkiv som fått stå tillbaka här, även under de delar som behandlar myndighetsarkiv. Framför allt tänker jag på våra traditions- och folkminnesarkiv, som finns både i form av myndighetsarkiv och i privat regi. I dessa finns stora samlingar som beskriver livet för allmogen och stadsbefolkningen under 1800- och 1900-talen. Med sin frånvaro lyser även museiarkiven. Vid landets museer har man länge arbetat med olika former av samtidsinsamling som genererat ett omfattande material från 1900-talets mänskliga tillvaro. Det är förstås lätt att i ett mer översiktligt verk peka på sådant som inte finns med, men just att de privata, enskilda, arkiven fått en mer tillbakahållen position i redogörelsen är synd, då många av dem har en annan karaktär än myndigheternas arkiv.

En av de viktigare poänger som Westling lyfter fram i sin bok är vad som hänt och fortsatt händer under den omfattande digitaliserings- och digitiseringsvåg som sveper fram genom arkivsamlingarna. Än så länge är det ett par, tre procent som finns tillgängliga via webb och databaser när det gäller Riksarkivets samlingar. Även om det i reda dokument är en omfattande mängd, så finns ännu fler inte tillgängliga via olika digitala kanaler. Risken, vi är många som arbetar bakom kulisserna både med arkiv och undervisning, är att allt fler väljer att fokusera på det som är digitalt tillgängligt medan andra typer av materialkategorier bortses ifrån. Visserligen ökar de digitalt åtkomliga handlingarna tillgängligheten, men den styr också vad man väljer att forska på och inom, och på det sättet kanske den även bidrar till en minskad tillgänglighet.

Våra historiska arkiv – en slumrande skatt är en populärt hållen bok, något som märks på flera sätt. Språket är lättillgängligt och det finns en tydlig struktur i texten som gör att den i vissa stycken även kan användas som

en uppslagsbok och inspirationskälla för den som är intresserad av att gräva djupare i de historiska arkiven. Det är imponerande att se hur Westling med lätt hand arbetar sig igenom arkivväsendets historia och samtidigt ger en mer översiktlig bakgrund till olika beslut som påverkat vad som finns bevarat i arkiven idag. För alla som sysslar med historiska arkiv är det en viktig lärdom, att det som finns kvar är en blandning av politisk styrning och lagstiftning och kanske till viss del en slump, men att vad som är bevarat också berättar något om den samtid som en gång samlade in materialet.

Boken är illustrerad med både äldre och nyare fotografier och skannade arkivhandlingar. Tyvärr är de alla i gråskala. Det är så klart en resursfråga; färgbilder är kostsamma att återge. Bokens behändiga format gör det även svårt att tillåta större bilder. Den fantastiska "Förslag till ritning över en byggnad i Stralsunds fästning år 1804" förekommer i ministorlek. Ändå är det värt att påpeka, i synnerhet som ett av bokens syften är att väcka intresse och inspiration. Det är på pärmarnas insida som den fantastiska färgprakt som finns i arkiven återges och man får som läsare en liten försmak av vad man kan mötas av i de olika samlingarna.

Våra historiska arkiv har som undertitel "en slumrande skatt". Att arkiv beskrivs på det sättet och gärna i förbindelse med uttryck som skatt, fångst, byte, hitta, fynd och upptäcka är inget ovanligt. Jag ska inte heller sticka under stol med att jag ibland har ett problematiskt förhållande till de här sätten att beskriva arkiv. Det är en viss typ av känsla som ska skapas, en känsla av att man som forskare ger sig in i det okända för att, nästan likt den kända fiktiva arkeologen Indiana Jones, via vedermödor och äventyr upptäcka arkiven. Samtidigt arbetar arkivarier hårt med att hålla samlingarna ordnade och förtecknade, men ord som regelmässiga, systematiska och sorterade är kanske inte lika lockande för många? Är syftet att väcka intresse för våra arkiv så

är det kanske vackert så. Även om jag måste protestera mot att det här handlar om något slumrande; ut mitt perspektiv är arkiven mer i ropet nu än på länge.

Våra historiska arkiv – en slumrande skatt är på fler plan en läsvärd och lättillgänglig bok som utan tvekan tilltalar en större läsekrets, både en intresserad allmänhet, studenter, yrkesverksamma, journalister och släkt- och hembygdsforskare. Claes Westling levandegör en historia om arkiven i Sverige som sällan blir berättad. Att boken är genomarbetad och håller en genomgående god språklig nivå gör den än mer lättillgänglig.

Marie Steinrud, Stockholm

Mattias Legnér: *Värden att värna. Kulturminnesvård som statsintresse i Norden vid tiden för andra världskriget*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2022. 450 s., ill. ISBN 978-91-7061-368-5.

Vid inledningen av 2022 publicerades Mattias Legnérs omfångsrika studie *Värden att värna. Kulturminnesvård som statsintresse i Norden vid tiden för andra världskriget*. Strax därefter anföll Ryssland Ukraina, och läsningen av boken präglas därför oundvikligen av det pågående kriget där ett land i Europa angripits av sin granne, och i anfallen förstörs utöver människors bostäder och arbetsplatser också skolor, bibliotek, teaterbyggnader, museer och kyrkor. Även det mest stabilt byggda monumentet blir skört när angrepp kommer från bomber och missiler. Under läsningen av boken påminns man om att ämnet för den visserligen utgår från det förflutna, men att det äger en påtaglig, skrämmande aktualitet.

Värden att värna är resultatet av ett flerårigt omfattande forskningsprojekt. Legnérs utgångspunkt har varit att undersöka hur kulturminnesvården fungerade i Norden under den utdragna kris som andra världskriget

innebar. Det har han gjort oerhört noggrant, med djupdykningar i de mest skiftande sammanhang, utan att därför förlora helhetsperspektivet. Hans ambition att inte bara beskriva svenska förhållanden utan också tillståndet i Danmark, Norge och Finland gör boken till ett ovanligt bidrag till litteraturen om kulturarvsförvaltningens praktiker. För djupt rotat i tänkandet kring kulturarv och utformandet av regler och förordningar, med syfte att säkerställa det som samhället valt att kategorisera som kulturarv, finns en föreställning om det nationella och betydelsen av ett nationellt arv; därför brukar i regel forskning om kulturarv och kulturarvspraktiker – medvetet eller omedvetet – ha nationen och dess territorium som en utgångspunkt. Här utgör Legnérs bok ett välkommet bidrag till en forskning som ser sammanhang bortom nationsgränserna.

Den omfångsrika boken – 450 sidor – består av 15 kapitel. Varje kapitel har ett tydligt och avgränsat tema. Avslutningskapitlet utgörs av en diskussion med tolkningar och analyser av vad som sagts i de övriga 14. Den varierande tillgången till källmaterial och forskningsuppgiftens storlek har bidragit till att svenska förhållanden och erfarenheter fått mest utrymme, men också de bidrag som ges till kunskapen om förhållandena i grannländerna är grundläggande och mycket lärorika för en svensk läsare.

Legnérs noggranna granskningar av ett enormt stort källmaterial har resulterat i detaljerade skildringar av inte bara hur Berndt Notkes kända skulpturgrupp S:t Göran och draken i Storkyrkan i Stockholm skyddades. Vi får också en grundlig genomgång i hur detta objekt har värderats och hanterats under olika epoker, och på liknande sätt går Legnérs igenom ett antal andra kulturminnen och ”elitsamlingar” i de fyra länderna som studien omfattar. Skildringen av S:t Göran och draken är den mest detaljerade föremålsbiografien men boken innehåller flera mycket insiktsfulla minibiografier över enskilda objekt och monument. På så sätt blir boken inte bara en

skildring av kulturarvets ställning i krig utan den kastar också ljus över den betydelse som enskilda objekt haft – och fortfarande har – för uppfattningen om vad som ingår i det nationella bevarandevärda kulturarvet.

Ett tema som går genom hela boken rör vem som har makten att definiera vad som ska bevaras för kommande generationer. Vi möter många personer med stort inflytande under första halvan av 1900-talet, såväl sådana som är väl kända för forskningen men också många mindre kända individer. I den svenska kontexten framträder bland andra Johnny Roosval och Sigurd Curman, som båda kom att få stor betydelse för hur kulturminnen och museisamlingar värderades inför hoten om förstörelse i samband med ett möjligt anfallskrig mot Sverige. Genom det stora antalet individer som framträder i texten blir också den enskilda individens incitament och möjligheter att agera tydligt, utöver de lagrum och institutionella praktiker som var rådande under epoken.

I bokens undertitel ingår frasen *Kulturminnesvård som statsintresse* och studiens utgångspunkt är just det offentliga intresset för kulturminnen av skiftande slag – byggnader, fornlämningar, museisamlingar och enstaka konstobjekt. Men staten ägde inte rådighet över allt det som var i privat ägo, och problematiken kring hur enskilt ägda kulturarvsobjekt skulle skyddas mot hotande förstörelse ägnas också utrymme. Registrering av enskilt ägda konstsamlingar och gemensamt skyddsrum var frågor som var på agendan i Sverige, men inga sådana åtgärder blev i slutänden genomförda. Detta är en fråga som har fortsatt aktualitet – att bevara det gemensamma kulturarvet är enligt nu gällande svensk lagstiftning ”en nationell angelägenhet” där ”ansvaret för kulturmiljön delas av alla” men där det i väldigt många fall har visat sig vara den enskilde ägarens intresse och kapacitet som avgör huruvida ett specifikt objekt kan komma att fortleva till kommande generationer.

Oundvikligt i en bok om kulturarv under den press som en väpnad konflikt i närområdet eller på hemmaplan innebär är förståelse och skildringar av förstörelse. I Danmark ledde den tyska ockupationen bland annat till raserande av byggda miljöer i Århus i krigets slutskede. Planerna på att gräva bort den uråldriga gränsvallen Dannevirke inför ett flygplatsbygge stoppades däremot efter ingripande av Himmler, eftersom han såg ett värde i detta fornlämningsområde för det nazistiska Tysklands historieskrivning. I Norge ingrep samme Himmler för att förhindra att bebyggelse vid Bryggen i Bergen helt utplånades, istället restaurerades den efter en förödande explosion i stadens hamn. Den person som bland annat ansvarade för organiserandet av nazisternas koncentrationsläger, blir i de här sammanhangen alltså den som på ett konstruktivt sätt värnade viktiga historiska minnesmärken. Exempelen visar den komplexitet som finns i föreställningen om vem som har makt och hur den kan nyttjas – en ond man uppträder i den här kontexten som god. Bokens skildringar av nazisternas vurmande för den nordiska och germanska forntiden och den roll som arkeologin och därmed arkeologer hade är viktiga bidrag till en diskussion om historiebruk och användandet av forntida symboler i sentida politiska syften. I boken illustreras detta bland annat av ett foto av fyra män från det danska nazistpartiet DNSAP, som greppar varsin replik av bronsålderslurar invid ett porträtt av Hitler. Överhuvudtaget är bokens många illustrationer väl valda och bidrar både till att understryka textens innehåll och ofta bär de också ett alldeles eget innehåll.

Mattias Legnér uppmärksammar hur antalet byggnader i Danmark som fick lagligt skydd ökade starkt under andra världskriget, och framhåller hur forskning saknas kring sambandet mellan det stora antalet skyddade byggnader och den tyska ockupationen. Uppenbarligen finns här ett område som förtjänar fördjupad granskning. Från svensk sida blickas ofta med viss avund mot välbeva-

rade danska stadskärnor. Många av de svenska revs ju brutalt på 1960-talet. Men en del av bakgrunden till skillnaderna mellan länderna finns just i den iver som uppenbarligen rådde i Danmark under ockupationsåren att föra upp inte bara enstaka byggnader utan också hela kvarter och gatumiljöer på listan över fredade byggnader, något som gjorde att citysaneringar av svensk modell sedan inte blev möjliga. Ytterligare en paradox beskrivs i kapitlet om Gotland. Krigshotet gjorde att arbetet med att dokumentera de gotländska kyrkorna och att undersöka och konservera deras medeltida glasmålningar forcerades, med en påtaglig kunskapsproduktion på området som effekt. Närheten till ondskan och hotet om förstörelse ledde till positiva effekter för kulturarvet och den akademiska kunskapen om det.

Det går att ha invändningar mot bokens omfång, enorma innehållsliga bredd och detaljeringsgrad, som ibland har en utmatande effekt på sin läsare, men samtidigt är det en av den här studiens stora tillgångar. Uppdelningen i många, väl avgränsade kapitel gör det också möjligt att tillägna sig den i ganska lagom portioner. Som läsare lägger jag boken ifrån mig med en betydande kunskap om såväl enskilda aktörers betydelse för bevarandet av samlingar och objekt, som de lärdomar som de kulturarvsvårdande institutionerna i de nordiska länderna drog av erfarenheterna från aktiviteterna för att skydda kulturegendom under andra världskriget.

Mattias Legnér har bedrivit den forskning som boken bygger på ensam, och när han skriver i sitt efterord att ”detta har varit den mest prövande forskningsuppgift jag gett mig i kast med sedan jag skrev min doktorsavhandling” tror jag honom omedelbart. Även om boken alltså är extremt detaljrik och djuplodande väcker den som all god forskning önskemål om mer. En lång rad fördjupande forskningsfrågor kan skönjas – och varför inte låta den här boken bli utgångspunkt för nya, samnordiska forskningsprojekt med deltagande från flera länder.

Från Ukraina når oss bilder på förstörda byggnader och rapporter kommer om plundrade museer och europeiska antikhandlare uppmanas att vara vaksamma så att man inte hanterar stöldgods från Ukraina. Det är helt uppenbart att de scenarier under krigsåren som föranledde en lång rad åtgärder från svenska myndigheter, men som tack och lov aldrig blev verklighet här, nu utspelar sig mycket nära. Mattias Legnérs bok är inte bara en gedigen historisk tillbakablick utan också en viktig påminnelse om att det som nyss var historia åter kan bli vardag.

Karin Gustavsson, Lund/Malmö

Anders Gustavsson: *Covid 19 pandemins konsekvenser utmed den norsk-svenska riksgrensens södra del*. Strömstad Akademi, Strömstad 2022. 69 s., ill. ISBN 978-91-89331-56-3.

Anders Gustavsson är en mycket produktiv etnolog som ständigt hittar nya uppslag till studier av det lokalsamhälle han känner så väl: gränslandet mellan Sveriges västra och Norges östra kuster. Hans senaste bok handlar om ett högaktuellt ämne som passar som hand i handske för en etnologisk lokalstudie, nämligen människors upplevelser av och sätt att hantera norska och svenska politikernas olika strategier för att möta Covid 19-pandemin. Gustavssons studie skiljer sig från andra studier av livet under pandemin genom att den handlar om hur vardagen påverkades på båda sidor av gränsen, och han lägger här ännu en bit till den mosaik av kunskap som han byggt upp genom sina många studier av olika aspekter av livet i kustsamhällena i Norge och Sverige.

Denna studies omfattande empiri är hämtad från lokalpressen, huvudsakligen *Strömstads tidning* som under hela pandemin regelbundet publicerat artiklar, ofta med bilder, om olika

Covidrelaterade ämnen och livsöden på båda sidor av gränsen. Gustavsson beskriver sin metod som en kulturell processtudie, och han använder sin etnologiska blick för att fånga intressanta och relevanta erfarenheter och företeelser rörande levnadsförhållanden och kontakter över riksgrensens.

Etnologiämnet är väl skickat att skapa förståelse för vardagen under en pandemi och Gustavsson fokuserar på en mångfald olika saker som till exempel påtvingad distansundervisning i skolorna, upplevelser av att hålla avstånd i butikerna, synen på och användningen av munskydd. Boken behandlar även frivilliga hjälpsatser, situationen på äldreboenden, upplevelse av ensamhet, förändrade rutiner vid gudstjänster, bröllop och begravingar samt utlåningen av böcker på biblioteken. Till synes triviala händelser sätts här in i ett större sammanhang och bidrar till en fördjupad förståelse för vardagliga konsekvenser av olika politikernas olika strategier för att hantera en pandemi, vilket är mycket värdefullt.

Gustavsson låter oss via artiklarna han samlat in och presenterar följa hårt kontrollerade arbetspendlares, i båda riktningarna, vedermodor och han ger oss en inblick i villkoren för en gränshandel som innan pandemin blomstrade och togs för given men som plötsligt upphörde eller förändrades. Turisterna försvann och de norska ägarna till fritidshus i Bohuslän drabbades oväntat. Förutsättningarna för kulturevenemang förändrades också när en stor del av publikunderlaget hindrades av den stängda gränsen. Studien visar även på människors förmåga att lösa problem, när många permitterades eller av andra skäl såg sig tvingade att sluta. Bokens mest gripande del handlar om upplevelser av uteblivna kontakter över gränsen. Särskilt rörande är berättelsen om ett par tvillingbröder, den ena boende i Norge och den andra i Sverige, som möttes regelbundet för att fika på den gamla Svinesundsbron.

Ryktesspridning rörande människor på andra sidan gränsen och synen på vaccinering är

andra ämnen som behandlas innan boken avslutas med en redogörelse för vad som hände när gränsen öppnades igen och människor kunde återknyta kontakten med varandra, vilket gav upphov till andra konsekvenser, till exempel minskad handel på den norska sidan. Jag håller med Gustavsson i det han skriver i bokens slutord, att undersökningen kan bidra till fortsatta diskussioner om hur man kan förbereda sig på och hantera kommande pandemier. Han visar verkligen på etnologins styrka och betydelse för en levande och kunskapsbaserad samhällsdebatt.

Boken är som sagt fylld av intressanta iakttagelser, men det som är styrkan i boken blir också dess svaghet. Jag saknar analyser av det som behandlas. Redogörelserna för händelserna och beskrivningarna av människoödena blir många gånger ytliga och det hastas vidare till nästa notis. Läsaren lämnas därför med frågan om vad det som berörs kan sägas betyda. Jag vill inte påstå att jag saknar teorier, men studiens värde hade ökat om författarens röst hade varit mer framträdande. Några paralleller till andra, liknande företeelser, som ger perspektiv på det som tas upp, hade varit värdefullt. Nu blir det i hög grad en räkka notiser om en intressant period i historien, men analysen av det som tas upp och hur det påverkat kulturen i området uteblir. Det är synd eftersom materialet är så rikt och ämnet så angeläget.

Eddy Nehls, Lerum/Trollhättan

På tal om döden. Essäer. Emilie Reinhold & Oscar Wandery (red.). Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2021. 230 s., ill. ISBN 978-91-7061-332-6.

Pandemier, kriget i vårt närområde, naturkatastrofer och ökande våld i samhället påminner oss dagligen om döden, men ändå undviker vi att tala om den eller planera för

den. Å andra sidan blir döden verklighet först då ett dödsfall sker inom familjen eller vänskapskretsen. För att göra döden synligare ordnade initiativtagarna till denna bok en workshop kring ämnet våren 2018. I diskussionerna deltog sju företagsekonomer (inkl. redaktörerna), tre religionsvetare, en etnolog, en konstvetare, en forskare i palliativ vård och en konstnär. Behållningen blev denna bok med tio artiklar samt redaktörernas inledande och avslutande diskussioner. För att hitta ett gemensamt språk valdes essäformen och den populärvetenskapliga stilen. Företagsekonomer förknippas mer sällan med dödsforskning, men deras inlägg ger många nya infallsvinklar i ämnet och påminner om att *death actually – is all around*.

På tal om döden inleds med en artikel om ett konstant, konkret dödshot på en arbetsplats, och kan som sådan inte direkt kategoriseras under något av de tre teman som boken delats in i: 1) att hantera andras död, 2) döden som det absolut andra och 3) platser att minnas våra döda. Olika aspekter av samtliga teman diskuteras i sin tur i tre artiklar. Också i det avslutande kapitlet "Efterord" använder sig redaktörerna av denna tredelning i sin tolkning av inläggen. De tolkningsperspektiv de lyfter fram är "odödlighetens dödsbringande potential", "institutionernas bragder och tillkortakommanden" samt "nya platser för att minnas våra döda". Det viktiga är att hitta balansen mellan att uppmärksamma och affirmera livet och döden utan att idealisera någondera. Tanken om odödlighet har alltid fascinerat människan, den ses i naturens kretsgång och i släktled och förstärkts i och med snabba medicinska, biologiska och tekniska innovationer, som förbättrar och på så sätt förlänger våra liv. Dessutom har olika auktoriteter genom tiderna lärt människorna att det finns ett evigt liv, även om det är villkorat så att ens egna gärningar påverkar hur det utformas.

Jag tolkar odödlighet, antingen en önskan om den eller en tro på den, vara den gemen-

samma nämnaren i artiklarna: döden utmanas, gäckas och idealiseras, de döda hålls levande i berättelser, foton, musik, litteratur och utställningar. Odödlighetens byggstenar är identitet och existens, vår egen och den vi gestaltar för våra döda. Precis det uppfattar jag att artiklarna i *"Tala om döden"* handlar om. I tre beskrivs hur det är att själv leva eller se en familjemedlem leva under ett ständigt dödshot, verkligt eller symboliskt, och hur man med olika strategier hanterar detta hot. I två artiklar exemplifieras dödsångest, döds-längtan och glorifiering av döden, i den ena genom en subkultur och i den andra genom filosofi och världslitteratur. I fem artiklar ligger fokus på hur odödlighet och evigt liv i olika sammanhang skapas. Som helhet är *På tal om döden* intressant läsning med många inspirerande och också överraskande perspektiv. Efter den dramatiska inledningen och de starka bidragen hade jag gärna sett en lika dramatisk avslutning, nu blev den tyvärr både abrupt och platt.

I den inledande artikeln "Döden i gruvan" presenterar professorerna inom företagsekonomi Tommy Jensen och Johan Sandström hur gruvarbetet utvecklats från ett 1700-talets helvete via synen på gruvarbetarna som paria och samhällets osynliga på tidigt 1900-tal tills de i slutet av 1960-talet får både röst och synlighet, för att slutligen landa i dagens moderna arbetsplats, LKAB:s Kirunagruva. Trots att säkerheten idag är på en helt annan nivå och arbetsmetoderna har utvecklats, är dödshotet ständigt närvarande som antingen långsam död i form av skador på kroppen eller plötslig död i form av gas eller ras. Författarnas beskrivning av sina upplevelser nere i gruvan är en hisnande läsning om gruvarbetarens vardag med ljud som uppstår när berget spricker, hur malmtågen kränger, marken vibrerar, dammet yr. Men de beskriver också arbetarnas skicklighet att hantera maskiner i ständig rörelse och i trånga tunnlar. Det största hotet utgör spränggaser, och trots att gasmätare är obligatoriska kan man inte

undgå att bli utsatt för gasen och ras kan inträffa vid sprängningar men också orsakas av seismiska rörelser. Ändå fortsätter man arbeta under jorden vecka efter vecka, år efter år. Man förlitar sig på god tur och änglavakt och man gäckar döden i stället för att kapitulera inför den.

Prästen och teologie doktorn i bibelvetenskap Hanna Stenströms artikel "Att tänka och tala om döden med Bibelns ord" inleder första temat med en personlig reflektion om hur hon förberedde sig för en väns begravningstjänst, sökte bibeltexter som gav en bild av hurdan vännen var och samtidigt gav ett hopp om livet efter döden. Prästens uppgift är att finnas till för människor i sorg, att sätta in ett kort liv i ett större sammanhang och att ge "dessa vanliga liv storhet och värdighet i avskedets stund", något som är viktigt oberoende av om begravningsakten sker inom religiös tradition eller sekulär rit. Att välja bort begravningsakten för en anhörig eller sig själv ser Stenström, som jag uppfattar det, att inte ge den avlidna samma värdighet. Ändå diskuterar hon rätt utförligt hur sekulariseringen påverkar kyrkliga ritualer, då människor önskar något mer personligt. Övriga teman är hur döden sammanfattas i Gamla och Nya testamentet och i judendomen samt vilka bibeltexter som läses och i vilken ordning under en begravningstjänst.

Malin Lövgren, docent och forskare i palliativ vård, behandlar i sin artikel problematiken kring barns förståelse av döden och hur de, då den döende är ett syskon, talar om döden med den döende, föräldrarna, vänner, släktingar, lärare och vårdpersonal, men också hur man i en sådan situation bäst kan stödja barnet, såväl det döende som syskonet. I stort ser döendeprocessen likadan ut för barn och vuxna: man förlorar en del av sin identitet och ens tidsperspektiv förkortas, viktiga saker ska göras *nu*. Det är alltid svårt att tala om döden med den döende och ännu svårare är det då ett barn är döende. Att all uppmärksamhet riktas mot det döende barnet upplever

syskon som tungt, de känner sig osynliga och bortglömda, isolerade och ensamma, samtidigt känner de också skuld och skam. Barn upplever det viktigt att få information om hur döendeprocessen för den döende fortskrider och vad som händer vid döden, att döden är fridfull och att man får ta farväl, men också att någon förklarar hurdana uttryck sorg kan få och hur den kan underlättas. Det finns särskilda syskonstödare på samtliga barnonkologiska centra i Sverige, men studier visar att endast få barn får syskonstöd under sjukdomen eller efter döden.

Konstvetaren Emilie Karlsmo diskuterar i sin artikel "Döden funktionsseparerad eller rum för avsked? Om begravningskapell och krematoriers utformning i modern tid" utvecklingen från jordbegravningar till kremation och hur dödens offentliga rum förändrats. Smyckade kyrkorum och en gravplats nära helgedomen har fått ge vika för stramt arkitektoniska opersonliga byggnader utanför stadskärnan. Från att ha varit en allmän angelägenhet har döden privatiserats och dödens rum modifierats för att bättre svara på de krav ett mångkulturellt samhälle ställer. Karlsmo överblickar förändringen som skett sedan 1800-talets sedvanliga jordfästning vid graven och via begravningsgudstjänst inomhus till dagens flexibla begravningsrum. Ett ypperligt exempel på hur kyrkan möter sin tids behov är det portabla kapellet, ett "flyttbart heligt rum i utomhusmiljö", som introducerades av Lagunda församling 2020 som ett svar på kraven som coronapandemin förde med sig.

Andra temat inleds med professorn inom företagsekonomi Christian Maravelias artikel "Åldersdiskriminering som symbolisk död på arbetsmarknaden". I den diskuterar han den förändrade arbetsmarknaden där fokus i rekryteringen inte längre är att välja den mest meriterade kandidaten utan att minimera risken att välja fel. Man anställer personer med drive, prestationshunger, rätt personlighet och rätt inställning, något som dagens rekryterare

förknippar med yngre arbetssökande. Ålder ses som en nackdel, på arbetsmarknaden anses man vara gammal redan vid 45-års ålder, och om man då blir arbetslös finns det sällan en möjlighet att komma in i arbetslivet igen. Känslan av utanförskap är stark, man upplever att man stagnerar i väntan på döden. De intervjuade representerar kunskapsintensiva branscher där den tekniska utvecklingen är snabb, så det ter sig relativt naturligt att också arbetsmarknaden följer denna utveckling, hur oroande och förödande detta än ter sig för oss nittitalister och äldre.

Professorerna i företagsekonomi Jacob Östberg och Tommy Jensen visar i artikeln "Black metal – bara i döden är vi *true*" hur sanna medlemmar i subkulturen på extrema sätt synliggör det skräckinjagande, brutala och fula i döden i stället för att, som brukligt är i den västerländska kulturen, tuga ihjäl och undangömma döden. Att leva ut sin ångest inför såväl livet som döden upplevs som frigörande och terapeutiskt, även livsbejakande visar forskning, vilket öppnar för en bredare vision på döden *per se* och vår relation till den.

Religionsfilosofen Johan Eddebos artikel "Thanatos och längtan bortom livet" kan ses som en studie i temat dödslängtans väsen i förändring, där dödslängtan personifieras i självmord, antingen individuella eller kollektiva, självvalda eller bestämda av andra, kultur- eller situationsbetingade, ärofulla eller initierade av en känsla av skam eller otillräcklighet. Oftast är självmord till karaktären individualistisk och kopplas samman med ohälsa. Eddebo utgår från konceptet existentiell hälsa/ohälsa som en möjlig förklaring också för den exploatering och förstörelse av naturen och folkslag som pågår på såväl individ- som makronivå.

Tredje temat "Platser för att minnas våra döda" inleds med religionsvetarna Jessica Mobergs och Wilhelm Kardemarks artikel "Kött på benen. Om kulturella former för att leva med de döda". Genom observation och intervjuer studerade författarna hur

människor upprätthåller relationen till sina döda under besök till graven. Det är viktigt att såväl gravens plats, gravstenens utformning som blommor och annan eventuell utsmyckning ger en bild av den döda som person. Men gravan är också en plats där man, oftast i tankarna, umgås med sina döda och kan känna deras närvaro. Vad som anses vara passande när relationer till de döda upprätthålls präglas, som allt annat kring döden, både av tiden och kulturen. Digitalisering och sekularisering gör sig gällande också här.

Simon Ekström, professor i etnologi, visar i sin artikel ”Döden efter döden. Om museer som dödslandskap” hur vår historia och sedan länge döda personer genom såväl osteologisk som arkeologisk forskning görs levande med exempel från Vasamuseets utställning *Ansikte mot ansikte* (2019) och Historiska museets utställning *Massakern vid muren* (2014). Att uppvisa fornfynd, fornsaker och fornlämningar uppfattas som oproblematiskt, medan mänskliga kvarlevor ur ett kortare historiskt perspektiv kan ses som kränkande och provokativt. På de aktuella utställningarna görs de döda levande genom att namnge skelett, göra realistiska porträtthuvuden utifrån kranier och rekonstruera regalskeppet Vasas förlisning såväl i föremål, bild som text. Vid Ringmuren i Visby levandegörs de nermejade bönderna med hjälp av harnesk, vapen, kranier och skelettdelar, scener från strider och texter med personligt vittnesbörd av döende bönder och soldater.

Konstnären Ulrika Sparre står för det sista bidraget ”*Life begins with me*” som består av sex fotografier med engelskspråkiga sentenser förlagda i olika naturlandskap. Presentationstexten ger som ett tolkningsalternativ människans sökande efter sanning. Jag kan relatera till texterna som en dialog mellan betraktaren och Gud och/eller avlidna kära och som kraftkälla, visdomsord eller tröst, men måste tyvärr medge att bidraget inte öppnade sig för mig. Dessutom var texten på två av bilderna så liten att jag var tvungen att använda förstoringsglas.

Christina Sandberg, Åbo

Gunnar Wetterberg: *Prästerna*.
Albert Bonniers förlag, Stockholm
2022. 447 s., ill. ISBN 978-91-0-
019078-1.

Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur har tilldelat historikern Gunnar Wetterberg 2022 års Bureuspris. I motiveringen för priset framhålls hans ”djuplodande historiska forskning, som anlägger många spännande perspektiv på olika delar av den svenska historien och samhällsutvecklingen”. I samband med prisutdelningen i Stockholm föreläste Wetterberg om sin senaste bok *Prästerna* som här recenseras.

I bokens inledning uppger författaren att utgångspunkten är att han ”genom åren blivit mer och mer fascinerad av prästerna och deras samspel med sina församlingar” (s. 11). Ett personligt drag märks när han vid ett flertal tillfällen i framställningen refererar till några anfäder som varit präster. Det gäller bland annat hans farfarsmorfar Gustaf Wilhelm Carlson, som under lång tid från 1853 och framåt var präst i Foss i Bohuslän. Ett helt släkträd över släkten Wetterberg 1690–1958 presenteras i boken (s. 388f). Det är inte första gången som författaren ingående studerat en intellektuell yrkeskategori. År 2020 gav han ut boken *Ingenjörerna*.

Boken om prästerna, som i hög grad också omfattar biskoparna, anlägger ett långt historiskt perspektiv. Det sträcker sig från det tidiga kristnandet i Sverige till år 2000, då den svenska statskyrkan skildes från staten. Framställningen utgör en omfattande forskningsöversikt. Författaren har särskilt satt sig in i kyrkohistorisk och historisk forskning som avser många århundraden. Han har framställt den historiska utvecklingen på ett välskrivet och djuplodande sätt. Kyrklig lagstiftning med tillhörande debatter liksom kyrkliga ritualföreskrifter som prästerna hade att förhålla sig till, intar en central plats i boken. Däremot har författaren knappast alls tagit del av etnologisk forskning, som hade

kunnat belysa prästernas relationer till sina församlingsbor i både helg och söcken. Jag har själv upplevt att det inom historieämnet i Sverige på sistone finns ett ökat intresse för så kallad "levd religion", som avser vardagslivets religiositet. *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* hade ett temanummer om detta 2022.

Under medeltiden rådde den kanoniska rätten för prästerna. Biskopen och inte någon världslig domstol var domare över dem. De var i sin tjänsteutövning medlare mellan Gud och församlingen. Därför skulle de alltid vara tillgängliga i församlingen. Bikten utgjorde en viktig länk mellan prästen och församlingen. Biktfadern avgjorde om den biktande skulle få avlösning, förlåtelse, och därmed kunna fira nattvard med den övriga församlingen. Dopen skedde vid kyrkans ingång där dopfunten fanns. Denna placering utgjorde en symbol på att barnet fick komma in i församlingen genom dopet. Konfirmationen utfördes av biskoparna när de visiterade församlingarna. Gudstjänstens höjdpunkt var mässoffret på altaret. Mässboken, missalet, låg alltid framme på altaret. Kyrkomålningarna betraktades som de fattigas bibel.

Celibatet gjorde att prästerna inte hade någon familj på det sätt som skedde efter reformationen. Deras inkomster utgjordes av tionde och avgifter från församlingsborna för de kyrkliga ceremonierna. Prästen drev också ett jordbruk som skulle ge försörjning. Prästlönerna reglerades slutligen i pengar 1910.

Den stora omställningen för prästerna skedde genom reformationen som successivt genomfördes i Sverige under 1500-talet med början under Gustav Vasas tid och fram till Uppsala mötes beslut 1593. Tyngdpunkten i gudstjänsten försköts från mässoffret till predikan. Det medförde att predikstolar började byggas, liksom kyrkbänkar så att åhörarna inte behövde stå under de ofta långa gudstjänsterna. Gårdarna fick fasta bänkplatser. När hela församlingen, till skillnad från under

medeltiden, mottog vinet vid nattvarden, måste församlingarna skaffa större nattvardskalkar. Bibeln utgavs på svenska 1541. De medeltida själamässorna som sjöngs för de dödas frälsning försvann. Detta gällde även helgonkulten liksom vallfartsplatser och crucifix utmed vägarna och på kyrkogårdarna. Dessa förändringar kunde leda till motstånd mot prästerna bland sockenmännen. Bilder och målningar i kyrkorna fick däremot i stor utsträckning vara kvar efter reformationen.

Genom att prästerna kunde gifta sig efter reformationen växte stora prästsläkter fram efter hand. Inom den nya prästgårdskulturen kom prästfrun att inta en central roll i kontakterna med församlingsborna. Hon kunde ha hand om sockenapoteket i prästgården.

Under stormaktstiden på 1600-talet blev prästerna viktiga kontrollanter för överheten på landsbygden. De skulle föra mantalslängder men även läsa upp överhetens förordningar vid gudstjänsterna på söndagarna. Genom riksdagsordningen 1617 blev prästerskapet ett eget stånd i riksdagen, och det bestod fram till ståndsupplösningen vid riksdagen 1866.

Prästerna fick efter reformationen ansvar för församlingsbornas undervisning på ett helt annat sätt än tidigare. De skulle varje vecka hålla en katekesutläggning. Kontroll av kunskaper i katekesen skedde vid de årliga husförhören. De blev obligatoriska genom kyrkolagen 1686 och denna bestämmelse gällde fram till 1888.

Under 1700-talet växte det fram pietistiska väckelserörelser som framhöll individens personliga omvändelse. I dessa rörelser var lekmän men även en hel del präster engagerade. Inom prästeståndet fanns dock motstånd. Pietisterna ansågs hota enigheten inom religionen. År 1726 infördes konventikelplakatet som förbjöd andliga sammankomster i hemmen. Denna bestämmelse varade fram till 1858, när 1800-talets väckelserörelser hade börjat göra sig gällande.

Under 1700-talet tilltog också förnuftsstron genom upplysningen. Den teologiska inrikt-

ningen benämndes neologi. Etiken blev viktig. Frågan om individers samvetsfrihet var grundläggande till skillnad från det kyrkliga tvång i fråga om gudstjänstbesök och nattvardsfirande som rått tidigare. Indragning av helgdagar diskuterades livligt och vid riksdagen 1772 avskaffades ett tjugotal helgdagar.

Under 1800-talet uppstod nya väckelserörelser varav en del stannade inom kyrkan medan andra blev frikyrkor under 1800-talets senare del. Den tidigare neologin förkastades. Frågan om den personliga omvändelsen blev på nytt viktig så som hos 1700-talets pietister. Den schartauanska väckelsen i västra Sverige stannade liksom Evangeliska Fosterlandsstiftelsen kvar inom kyrkan. Vid riksdagen 1862–1863 fattades beslut om inrättande av ett kyrkomöte för hela landet. Det skulle bestå av lika många präster som lekmän.

1910 skildes jordbruket från prästgårdarna. Alla prästgårdsjordar skulle arrenderas ut. Prästlönen kom enbart att utgå i pengar. Fram till 1988 var prästerna skyldiga att bo i prästgårdarna som tjänsteboställen för att vara nära till hands i församlingarna. De hade hand om folkbokföringen fram till 1991, när denna togs över av Skatteverket.

Teologiskt sett gjorde den historiskt-kritiska liberalteologin sitt intåg vid 1900-talets början. Ungkyrkorörelsen växte fram som en

väckelserörelse vid denna tid och framhöll folkkyrkotanken till skillnad från frikyrkors betoning av församlingar bestående av de troende. Ett annat utmärkande drag under 1900-talet var ekumeniken. Den förste portalfiguren blev ärkebiskop Nathan Söderblom, som sammankallade det stora världskyrkomötet i Stockholm 1925. En religionsfrihetslag genomfördes 1951 varvid alla medborgare för första gången fick rätten att ställa sig utanför alla trossamfund. Frågan om kvinnliga präster var ett livligt debattämne i mitten av 1900-talet, och det ledde så småningom fram till att den första prästvigningen av kvinnor ägde rum 1960.

Wetterbergs bok är rikt illustrerad med färgbilder från kyrkans tusenåriga historia i Sverige. Den är dessutom försedd med omfattande sak-, person- och bildregister samt en fyllig ordlista.

Genom denna kulturhistoriska bok får läsaren en ingående bild av den utveckling, de diskussioner och de förändringar som skett inom kyrkans värld under den senaste tusenårsperioden. Det gäller prästernas villkor särskilt med avseende på relationerna till den kyrkliga och världsliga överheten. Att anlägga långa historiska linjer kräver mycket kunskap och analysförmåga och ger samtidigt viktiga perspektiv på vår nutida tillvaro. Läs gärna denna innehållsrika bok.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

NOTISER

Matts Andersson: *Som en ensam fågel på taket. Vingslag från Väderskär till världskulturarv*. Arap Group, Helsingfors 2022. 286 s., ill. ISBN 978-952-94-6415-9.

År 2018 publicerade Matts Andersson boken *Farbror Otto – över bygden skiner sol*, en biografi om den legendariske finlandssvenske musikvetaren, folkdiktsforskaren, körledaren med mera. *Otto Andersson (1879–1969)* – anmäld av undertecknad i *Rig 4/2018*. Samme författare har nu utkommit med en dubbelbiografi: förutom en fördjupning av porträttet av Otto Andersson också en skildring av folklivsforskaren *Sven Andersson (1904–1986)*, författarens far, dessutom Otto Anderssons adoptivson. Egentligen sträcker sig texten utanför biografins ramar, när den också behandlar den vetenskapliga miljön som de båda Anderssonerna verkade i, det politiska klimatet under tsardömets sista decennier och under den unga nationen Finlands första tid och inte minst det åländska skärgårdssamhälle som båda växte upp i.

Skildringen bygger på bevarade brev till och från de båda huvudpersonerna. Matts Andersson har spårat dem i olika arkiv och i flera privata samlingar. Med den förutsättningen skulle man föreställa sig texten som ett collage av brevcitat, men så har inte författaren genomfört sin skrivarmöda. I stället löper texten påfallande ledigt. Det framgår förstås att skildringen vilar på protagonisternas korrespondens, men de direkta brevcitaten är anmärkningsvärt få i förhållande till den totala textmängden. Tyvärr saknas både källhänvisningar och en överblickande källförteckning

– bara en redovisning av bildkällor. Boken rymmer dessutom inga litteraturhänvisningar.

Matts Andersson har åstadkommit en mycket fängslande berättelse om de båda huvudpersonerna och deras närmaste omgivning. Den åländska hemmiljön var viktig för dem båda. Otto Anderssons väg till akademien var inte enkel. Väl där fick han manövrera duktigt för att säkra sin position. Sven Andersson som 33 år gammal adopterades av den barnlöse Otto hade det inte enklare som folklivsforskare och marinhistoriker. Han surrades vid museifartyget *Sigyn*, som ännu ligger i Aura å i centrala Åbo. Fartygets ekonomi och skötsel blev hans tyngande lott. Man kan påstå att han också surrades vid den Åbobaserade folklivstidskriften *Budkavlen*, som han var oavlönad redaktör för 1937–1970.

Boken rymmer rar läsning för den som har intresse för vetenskapshistoria och politik i vid mening. I den förra boken skildrades Otto Anderssons ställningstagande för Tyskland under andra världskriget – byggd på hans rädsla för Sovjetmaktens expansion. Här fördjupas bilden av hans agerande, bland annat genom en redogörelse för hans engagemang i föreningen Svenska tysklandsvänner i Finland. Intressant nog var denne ålänning till synes välintegrerad i den finska folkdiktsforskningen, som under hans tid stod i nationsbyggets tjänst. Men den lojaliteten motsatte sig Otto Andersson. Han förespråkade en forskning utan nationalistisk underström och förfäktade värdet av internationella komparationer.

Matts Andersson har skrivit en läsvärd bok som med Otto Anderssons goda Sverige-kontakter har nästan lika stor relevans på

västra sidan om Ålands hav. Särskild behållning ger läsningen av de personliga resonemang som avslutar flertalet avsnitt, resonemang av samhällspolitisk och ibland filosofisk art.

Gunnar Ternhag, Falun

Svein Mönnesland: *En sångerska och ett mysterium. När Nösund var ett kulturcentrum*. Sypress Forlag, Oslo 2022. 127 s., ill. ISBN 978-82-91224-60-2.

Den norske språkforskaren och Balkankännaren seniorprofessor Svein Mönnesland vid universitetet i Oslo har publicerat en turismhistorisk punktstudie. Den tar sin utgångspunkt i den tidiga bad- och kustorten Nösund på Orust i Bohuslän. Genom sin hustru Kirsten Bredsdorff Mönnesland har författaren familjesläktband med Sigrid Rohde som var ansvarig för sommarpensionatsrörelsen på Nösund 1916–1925. Paret Mönnesland har ett sommarhus i Nösund som länge varit i släktens ägo.

Utgångspunkten för denna studie är en resekista som den finlandssvenska sångerskan Rosa Arvonen deponerade på Nösunds sparbank 1920. Hon hade varit elev vid en operaskola som drevs av Madame Charles Cahier, en världskänd sångerska från Amerika, på sommarpensionatet på Nösund 1916–1921 från den 1 juni till den 15 september. Rosa Arvonen återvände aldrig till Nösund men resekistan finns fortfarande kvar. Den är fylld av vita sommarkläder, över hundra notblad, sångtexter, brev, vykort och några omfattande modekataloger från Paris. Notbladen avser många kända kompositörer, som Jean Sibelius, Edvard Grieg och Oskar Merikanto. På Nösund använde Rosa Arvonen pseudonymen Thelma Lorenzo, vilket framgår av brev som hon fått.

Innehållet i denna kista har noggrant undersökts av författaren. Han har också gått

vidare och undersökt alla tillgängliga uppgifter om både Rosa Arvonen och Madame Charles Cahier. Han har därvid utfört ett betydande detektivarbete. Ett omfattande tidningsmaterial från både Sverige och andra länder har kommit till användning. På så sätt kan författaren följa när de två kvinnorna var för sig höll konserter i Sverige och utomlands. Ett omfattande bildmaterial med ett flertal miljöbilder från Nösund och fotografier från familjealbum som skildrar badlivet på Nösund vid 1900-talets början, har publicerats i boken. En fotoateljé startade i Nösund redan 1894, och den var mycket aktiv under det tidiga 1900-talet.

Under 1880-talet utvecklades Nösund till en badort. Nösunds Hafsbadanstalt öppnades 1885. Ångbåtsförbindelser med Göteborg tog sin början 1869. När Nösund Badhusaktiebolag etablerades 1903, byggdes två kallbadhus och ett varmbadhus. Baden var strikt åtskilda för kvinnor och män. *Handelstidningens Veckoblad* berättade den 8 april 1903 om ”Ny badort vid västkusten”. I *Svenska Dagbladet* den 13 juli 1913 fanns en stor artikel med titeln ”Västkustidyllen framför andra. Nösund på Orust”.

Rosa Arvonen föddes 1890 i Jakobstad i finska Österbotten där fadern Johannes Arvonen var präst. Hon kom in på Helsingfors musikinstitut 1911. Hon höll konserter i Jakobstad och Vasa 1913 och 1914 och fick goda recensioner. Hennes debutkonsert i Helsingfors ägde rum 1915. Samma år höll Madame Charles Cahier, som 1910 blivit svensk medborgare, en konsert i Helsingfors. Det är möjligt att hon och Rosa Arvonen då möttes för första gången.

Vid krigsutbrottet 1914 lämnade Madame Charles Cahier kontinenten och förlade sin verksamhet till Norden. 1916 började hon annonsera om att hon skulle starta en sommar skola på Nösund för operasångare.

Under åren 1915–1920 bodde Rosa Arvonen i Helsingfors och hade sångerskan Maikki Järnefelt som lärare. I finska tidningar finns

information om konserter som hon höll under dessa år. När hon kom till Nösund var det för att vidareutbilda sig till sångerska på pensionatets operaskola. Pensionatsföreståndaren Sigrid Rohdes föräldrar var skådespelare och hade nära kontakter inom Stockholms kulturliv.

Genom Madame Charles Cahiers operaskola lockades flera kända operasångare och musiker till Nösund. Bland dem märks tonsättaren Alfred Berg (1857–1929), kallad Fader Berg, från Lund. Han ledde Lunds studentsångförening 1891–1925. Två fotografier i boken visar besök som denna sångförening gjorde i Nösund 1916 och 1917. Alfred Berg var dirigent när Madame Charles Cahiers elever uppträdde.

Ett annat känt namn på Nösund var den finlandssvenske tonsättaren Moses Pergament. Han blev svensk medborgare 1918. Den amerikanske kompositören och pianisten Ivan Langstroth besökte Nösund sommaren 1917, och en annan internationellt känd sångare var den skotske tenoren Joseph Hislop. Av Madame Charles Cahiers berömda elever märks de svenska sångerskorna Göta Ljungberg, Sigrid Brandel och Hjärdis Wahlgren, vidare den norska sångerskan Erica Darbo och den finska sångerskan Pia Ravenna. Flera skådespelare och konstnärer besökte Nösund, bland dem skådespelaren Anders de Wahl och landskapsmålaren Karl Nordström.

Efter vistelsen på Nösund flyttade Rosa Arvonen till Tyskland och gifte sig med glasmästare Ernst Kühn. Hon höll flera konserter i Tyskland under förra delen av 1920-talet, men uppträdde även i Finland under senare delen av 1920-talet. Vad som sedan hände under 1930-talet är obekant. Hennes dödsår är okänt. Mönnesland pekar på mysteriet varför hon inte återvände till sin deponerade rese-kista i Nösund. Det förblir emellertid en olöst gåta.

Den här boken ger en viktig inblick i hur badliv och finkulturellt liv inom sång och musik kunde flätas samman på en västsvensk kustort för hundra år sedan. Förutom

turismhistoriskt intresse har boken även musikhistorisk relevans liksom att den kan läsas av en bred allmänhet.

Anders Gustavsson, University of Oslo/Henån

Björn Wiman: *I en sal på lasarettet. En berättelse om min mamma, tuberkulosen och folkhemmet.* Norstedts, Stockholm 2022. 407 s. ISBN 978-91-1-311639-6.

Journalisten och kulturchefen på *Dagens Nyheter* Björn Wiman har, som han själv också uttrycker det, skrivit ett bidrag till tuberkulosens kulturhistoria i Sverige. I boken *I en sal på lasarettet* utgår han från sin egen mamma som i samband med sin sjuåriga födelsedag i februari 1947 togs in på Norrtulls sjukhus i Stockholm efter att under en tid varit förkyld med feber. Läkarens undersökningar av flickan och en lungröntgen skulle strax visa att hon hade tuberkulos. Flickan fick stanna kvar på sjukhuset i flera månader innan hon i slutet av maj 1947 reste vidare till nästa station längs tuberkulosbehandlingens utstakade bana, barnsanatoriet Tjärnan i Dalarna. Här kom flickan att tillbringa ytterligare några månader under sitt tillfrisknande innan hon i december 1947, och till skillnad från flickan i den välbekanta visan som bokens titel anspelar på, till sist fick komma tillbaka hem till sina föräldrar och syskon, utan att ha haft besök från någon av dessa under den långa tid som förflutit sedan insjuknandet i början av året. Ett tema genom boken är också att förstå hur det kunde komma sig att sjukvården vid denna tid ”med en sådan självklarhet” (s. 10) under långa perioder kunde skilja barn och föräldrar åt.

Wimans mamma är bokens huvudperson. Samtidigt är det sjukdomens kopplingar till samhällskontexter, kulturförändringar och sociala föreställningsvärldar som utgör bokens ramberättelse. Boken, som är både

journalistiskt och personligt skriven, tecknar bilden av en sjukdom som är nästan bortglömd i dagens Sverige men som under första halvan av 1900-talet var en folksjukdom som föranledde mycket lidande och höga dödstal i landet. År 1882 hade den tyske läkaren och bakteriologen Robert Koch visat att tuberkulos orsakas av en bacill. Dock dröjde det innan det fanns effektiva botemedel. Kampen mot sjukdomen pågick i stället på flera olika områden: skärmbildsundersökningar, vaccinationer, pastörisering av mjölken och, inte minst, strävan efter att förbättra människors levnadsstandard och allmänhygien. Sanatorievården växte under denna tid mellan världskrigen fram som en ytterligare möjlighet till bot. Det handlade om att utifrån ledordet hygien avskärma de sjuka från övriga samhället och ge dem tillgång till rena miljöer och frisk luft. Sanatoriet blev sinnebilden för det moderna välfärdssamhället med ordning, renlighet och disciplin samtidigt som det också representerade läkarens auktoritet gentemot patienterna och medicinska tvångsåtgärder.

Tuberkulosen engagerade sin samtids författare och konstnärer. Tidigt förknippades den med förfining och kreativitet. Men sjukdomens symboliska status skulle komma att förändras. Under första halvan av 1900-talet var tuberkulos snarare förbunden med förtigdom och skamkänsla. I samhället överlag fanns det en utbredd rädsla för att bli smittad med tuberkulos. Wiman beskriver det som att det sociala anseendet för en hel familj stod på spel när en familjemedlem insjuknade. Sjuksköterskor gjorde hembesök för att

undersöka familjen. Även grannskapet och familjens sociala nätverk blev föremål för kontroll. Bostäder fick desinficeras genom att gasas med formaldehyd. En annan sida av detta var att sjukdomen ofta omgavs med tystnad inom familjer. Sjukdomen, som var gåtfull genom att drabba människor så olika, kunde under många års tid förbli en intern hemlighet inom familjer och släkter. Under arbetets gång förstår Björn Wiman att inte bara hans mamma fick tuberkulos i familjen under de här åren efter andra världskriget, vilket han hade trott. Även mammans syster, Wimans moster, liksom mamman till barnen, Wimans mormor, fick tuberkulos och var under perioder inlagda på sjukhus. Wimans mamma och hennes syster besökte dispensär för kontroll av sjukdomen så långt fram i tiden som 1961.

Boken är ingen närgången undersökning av sjukdomspraktiker baserad på forskning. Den bygger i stället på grundlig inläsning av andras forskning och erfarenheter. På så vis har boken mer karaktären av en längre essä och reflektion kring lungtuberkulosens samhällsroll under första halvan av 1900-talet liksom dess relation till andra smittsamma sjukdomar i historien, så som den förmoderna pesten, 1800-talets koleraepidemier och nutidens covid-19.

Avslutningsvis innehåller boken en förtjänstfull genomgång av de olika källor och läsefrukter som framställningen bygger på. Till dessa avslutande sidor fogas också en referenslista samt ett register över de personer som förekommer i boken.

Markus Idvall, Stockholm

Nummer 1 2023

Redaktörer

Simon Ekström

Marie Steinrud

Bitr. redaktör

Margareta Tellenbach

Webredaktör

Lars-Eric Jönsson

Ansvarig utgivare

Simon Ekström

REDAKTIONENS ADRESS

Institutionen för etnologi, religionshistoria och
genusvetenskap (ERG)

Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm

e-post simon.ekstrom@etnologi.su.se

mobilnr 0703-258715

e-post marie.steinrud@etnologi.su.se

mobilnr 0733-844463

e-post Margareta.Tellenbach@gmail.com

telefon 046-291314

webadress: <http://journals.lub.lu.se/index.php/rig>

Redaktionsråd

*Lotten Gustafsson Reinius, Institutionen för etnologi,
religionsvetenskap och genusvetenskap (ERG),*

Stockholms universitet

Rebecka Lennartsson, Stockholms stadsmuseum

Lena Marander-Eklund, Nordisk folkloristik, Åbo Akademi

Fredrik Nilsson, Etnologi, Åbo Akademi/Lunds universitet

*Ulf Palménfelt, Institutionen för kulturanthropologi och
etnologi, Uppsala universitet, Campus Gotland*

Richard Pettersson, Institutionen för kultur och medier,

Umeå universitet

Jens Rydström, Genusvetenskapliga institutionen,

Lunds universitet

Marie Ulväng, Institutionen för mediestudier,

Stockholms universitet

Per Widén, Nationalmuseum / Uppsala universitetsbibliotek

Omslagsbild: Medlemmar i Nordiska psalmodikonförbundet
repeterar inför en spelning på Karlshamns museum,
augusti 2022. Foto: Johan Skog.

PRENUMERATION

Prenumeration kostar 200 kronor för privatperson, 300 kr för institution och 450 kr för
prenumerant utanför Norden. Prenumeration tecknas hos eddy.se ab, order@bokorder.se.

Vänligen uppge namn, adress och e-post.

1 EN ROLIG HISTORIA OCH ETT 170 ÅR GAMMALT PSALMODIKON

Susanne Nylund Skog

14 ”MAN VRIDER OCH VÄNDER PÅ VAD MUSEERNA SKA VARA”

Bo Nilsson och Eric Carlsson

30 RECENSIONER

Jonas Frykman & Orvar Löfgren KÄRLEK OCH KÄRNFAMILJ I FOLKHEMMET.

LÄNGTAN, LUST OCH ORO *rec. av Barbro Blehr*

Maria Zackariasson, Magnus Öhlander och Oscar Pripp (red.) POLARISERING

& SAMEXISTENS – KULTURELLA FÖRÄNDRINGAR I VÅR TID *rec. av Birgitta Svensson*

Anders Gustavsson MISSBRUK AV ALKOHOL *rec. av Susanne Waldén*

Erik Lindberg VÄLFÄRDENS VÄGAR: ORGANISERINGEN AV VÄGUNDERHÅLLET

I SVERIGE 1850–1944 *rec. av Daniel Bodén*

Nils Erik Villstrand & Kasper Westerlund (red.) IS – PÅ OLIKA VIS *rec. av Anders Björklund*

Gunnar Nygren KOLNING: HISTORIER OCH HANTVERK *rec. av Andreas Hennius*

Johan Samuelsson LÄROVERKEN OCH PROGRESSIVISMEN *rec. av Bert Mårald*

Clas Tollin SVERIGES KARTOR OCH LANTMÄTARE 1628 TILL 1680. FRÅN IDÉ TILL

TOLVTUSEN KARTOR *rec. av Ingvar Svanberg*

Claes Westling VÅRA HISTORISKA ARKIV. EN SLUMRANDE SKATT *rec. av Marie Steinrud*

Mattias Legnéér VÄRDEN ATT VÄRNA. KULTURMINNESVÅRD SOM STATSINTRESSE

I NORDEN VID TIDEN FÖR ANDRA VÄRLDSKRIGET *rec. av Karin Gustavsson*

Anders Gustavsson COVID 19 PANDEMINS KONSEKVENSER UTMED DEN NORSK-SVENSKA RIKSGRÄNSENS SÖDRA DEL *rec. av Eddy Nehls*

Emilie Reinhold & Oscar Wandery (red.) PÅ TAL OM DÖDEN. ESSÄER

rec. av Christina Sandberg

Gunnar Wetterberg PRÄSTERNA *rec. av Anders Gustavsson*

61 NOTISER

Matts Andersson SOM EN ENSAM FÅGEL PÅ TAKET. VINGSLAG FRÅN VÄDERSKÄR
TILL VÄRLDSKULTURARV

Svein Mönnesland EN SÅNGERSKA OCH ETT MYSTERIUM. NÄR NÖSUND VAR ETT
KULTURCENTRUM

Björn Wiman I EN SAL PÅ LASARETTET. EN BERÄTTELSE OM MIN MAMMA,
TUBERKULOSEN OCH FOLKHEMMET